

DEVLETE İNANMAK: GEÇ DÖNEM OSMANLI İNŞAAT FAALİYETLERİNDE ARZUHALLER VE DEVLET- TOPLUM İLİŞKİSİ

İhsan Sefa ÖZER

Bahçeşehir Üniversitesi
ihsansefa.ozero@bau.edu.tr
0000-0001-9137-9615

V. Gül CEPHANECİGİL

İstanbul Teknik Üniversitesi
gul.cephanecigil@itu.edu.tr
0000-0002-9208-3506

Öz

Osmanlı devlet arşivinde XIX. yüzyıla ait vakaların kaydında arzuhaller mühim bir yer tutar. Anlaşmazlıkları çözme, çeşitli konularda talepte bulunma ve temyiz maksadıyla kullanılan arzuhaller, bu dönemden önce de benzer saiklerle çeşitli makamlara sunulmuştur. Ancak XIX. yüzyılda bu pratikte bir farklılaşmanın mevcut olduğu iddia edilebilir. Bu yüzyılda Osmanlı merkezi hükümetinin toplumsal alana olan müdahalesinin derinleşmiş ve daha kapsamlı hale gelmiş olduğu ve bu müdahaleyi mümkün kılacak mevcut olanlardan farklı kurumsal teçhizatın ve meşruiyet söylemlerinin inşa edildiği ifade edilebilir. Arzuhal sahipleri, hükümetin toplumsal müdahale alanının genişlemesi ve bürokratik ya-

115

Dîvân *DISİPLİNLERARASI
ÇALIŞMALAR DERGİSİ*
Araştırma Makalesi

Cilt 30 sayı 59 (2025/2): 115-157
Gön. Tar.: 29.12.2024
Kabul Tar.: 17.07.2025
Yay. Tar.: 25.07.2025
doi: 10.20519/divan.1609297

pının yenilenmesi ve/veya inşa edilmesiyle bağlantılı olarak ortaya çıkan yeni türden meşruiyet söylemlerini ve kurumları maksatlarına ulaşmak amacıyla kullanmışlar, arzuhal pratiği de bu anlamda farklılaşmıştır. Bu çalışma, kuşkusuz erken modern dönem devlet formasyonu ile süreklilikleri de barındırıyor olan on dokuzuncu yüzyıla ait modern devlet inşası sürecini, devlet ve toplum ayrımını yeniden düşünmeye sevk eden yaklaşımlarla bağlantı kurarak ele almaktadır. Bu yaklaşıma istinaden, bu sürecin merkezi hükümetin yürüttüğü tek taraflı bir gelişme olmadığı, yeni şekillenen kurum ve söylemlerin toplumsal faillerce yeniden üretildiği ve gerektiğinde farklı çıkarlarca kullanıldığı iddia edilmektedir. Arzuhal pratiği de bu teşmil sürecinin vasıtalarından biri olarak ele alınmaktadır. Bu dönemde devlet arşivinde arzuhallerin diğer yazışmalarla birlikte daha sistematik kaydının, modern bürokratik iktidarın şekillenışı ve buna bağlı gelişen kurumsal teçhizatın toplum tarafından daha yoğun kullanılması ile paralel gitmiş olduğu da söylenebilir. Bu çalışma, toplumsal mekânın üretimiyle sosyo-ekonomik ve politik olmak üzere çeşitli veçhelerle alaka kuran bir alan olarak inşaat faaliyetleri kapsamında verilmiş arzuhalleri merkeze almaktadır. Bu arzuhallerin sahiplerinin modern devlet inşası süreciyle nasıl irtibat kurduğu ve arzuhallerin bu sürece bağlı şekillenen söylem ve kurumlara dahil olmakta nasıl aracılık ettiği incelenmektedir. Dolayısıyla, arzuhal pratiğinin Osmanlı'da XIX. yüzyıla ait modern devlet inşası sürecinde ne anlamda değişmiş olduğuna ve toplumsal faillerin bu inşa ve değişim sürecindeki etkinliğine dair bir araştırma teşebbüsü olmakla birlikte; çalışma, geç dönem Osmanlı'da inşaat faaliyetlerinin tarihsel ve sosyo-politik açılımlarını vurgulamayı maksat edinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arzuhaller, inşaat faaliyetleri, modern devlet, meşruiyet, devlet-toplum ilişkisi.

GİRİŞ

Osmanlı devlet arşivinde XIX. yüzyıla ait olarak, gündelik hayatın herhangi bir yönüne ilişkin kayıtlarda en sık karşılaşılabilecek belge türlerinden biri muhtemelen arzuhallerdir. Tarafların şikâyet ve isteklerini dile getiren arzuhaller, çeşitli meselelere dair olağan işleyişi hızlandırmak, bu işleyişin belirsizliğinden kurtulmak veya bunu tersine çevirmek üzere farklı makamlara sunulmaktadır. Merkezi hükümetin üst basamaklarına veya doğrudan sultana arzuhal vermek bir tür temyiz yolu olarak da çalışmıştır. Dolayısıyla arzuhaller, imparatorluk merkezinde ya da taşrada toplumun çeşitli unsurları arasındaki güç ilişkilerini yansıtır ve kimi zaman bu ilişkilerin akışını değiştirme potansiyeli taşımıştır.¹

Arzuhallerin kullanımı şüphesiz XIX. yüzyılla veya Osmanlı toplumuyla sınırlı değildi. Pek çok coğrafyada çeşitli dönemlerde benzer saiklerle arzuhaller kullanılmıştır.² Arzuhaller, toplumsal unsurlarca şikâyet mekanizması, merkezi hükümetler için ise bilgi ve meşruiyet kaynağı olarak çalışmışlardır.³ Osmanlı üzerine olanlar dâhil olmak üzere bu belgelerin birincil tarihsel kaynaklar olarak kullanıldığı çalışmalar, arzuhallerin çeşitli toplumlar tarafından benzer maksatlarla hatta benzer üsluplarla veriliyor olduğunu gösterir.⁴ Arzuhallerin bu retorik standartları, bu belgelerin ne ölçüde sahiplerinin öznel ifadelerini yansıttığı ve iradi teşebbüsleri olarak ele alınabilecekleri noktalarında ortak çekinceler de üretebilmektedir.⁵

1 Eyal Ginio, "Coping with the State's Agents 'From Below': Petitions, Legal Appeal, and the Sultan's Justice in Ottoman Legal Practice," *Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire: Studies in Honor of Suraiya Faroqhi*, ed. Eleni Gara, M. Erdem Kabadayı ve Christoph K. Neumann (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011), 41-56.

2 Andreas Würzler, "Voices from among the 'Silent Masses': Humble Petitions and Social Conflicts in Early Modern Central Europe," *International Review of Social History* 9, (2001): 11-34.

3 Suraiya Faroqhi, "Political activity among Ottoman taxpayers and the problem of Sultanate legitimation (1570-1650)," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 35, sy. 1 (1992): 1-39. Suraiya Faroqhi, "Guildsmen complain to the Sultan: artisans' disputes and the Ottoman administration in the 18th century," *Legitimizing the Order*, ed. Hakan T. Karateke ve Maurus Reinkowski (Leiden: Brill, 2005), 177-193.

4 Genel bir değerlendirme için: Van Voss, L. H., ed., *Petitions in Social History* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002). Osmanlı ortamı için bkz. Yuvel Ben-Bassat, *Petitioning the Sultan* (London: Bloomsbury Publishing, 2013).

5 M. Erdem Kabadayı, "Petitioning as Political Action: Petitioning Practices of Workers in Ottoman Factories," *Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire*, 57-74.

Bu çalışma geç dönem Osmanlı'da arzuhallerin, onları kullanan toplumsal unsurların güncel sosyo-politik gelişmelere verdikleri tepkileri ihtiva eden siyasal eylemler olarak ele alınabileceği yönündeki görüşe katılmaktadır.⁶ Arzuhaller, yazma becerisi olan muayyen bir meslek erbabınca üretilmekte ve çoğunlukla benzer üsluplarla yazılmaktaydılar.⁷ Ancak standartlaşmış formal unsurlarından bağımsız, arzuhal sahiplerinin güncel gelişmelerin nüanslarından haberdar olduğunu ve bunları sıklıkla maksatlarına ulaşmak için kullandıklarını gösteren detayları da ihtiva etmekteydiler. Gösterileceği üzere, örneğin, inandırıcılığını kaybettiğinde Osmanlı merkezi hükümetinin politikalarını çevreleyen meşruiyet iddialarını merkezi hükümete karşı kullanmak, dezavantaj yarattığı durumlarda sınıfsal pozisyonların kırılmağını öne sürmek, uluslararası güç ilişkilerindeki hassas noktaları gündeme getirmek gibi stratejilere arzuhallerde rastlanabilmektedir. Dolayısıyla arzuhal pratiği, sahiplerinin kısa dönemli tarihsel gelişmelerin yarattığı koşulları amaçlarına ulaşmak için kullandığı bir tür siyasal eylem olarak ele alınabilir.⁸

Diğer taraftan XIX. yüzyıl arzuhallerin, siyasal eylem olmak noktasında ortaklaştıkları erken modern pratikten çok da farklı olmadıkları düşünülebilir.⁹ Bu çalışma, bu yüzyıldaki asıl farklılaşmanın, arzuhallerin maksatlarını elde etmek adına Osmanlı'da modern devlet inşası ile bağlantılı bürokratik yapılanmaya ve bununla beraber şekillenen meşruiyet iddialarına istinat etmeleri olduğunu ileri sürmektedir. Merkezi hükümet yapılanmalarının XIX. yüzyılla birlikte toplumsal kaynaklar üzerinde hak iddia edilmesine yönelik teşebbüsleri daha kapsamlı hale gelmiştir.¹⁰ Bu teşebbüse dair toplumsal rızanın üretilmesi de bu kurumsal değişimlere eşlik eden bir meşruiyet söylemleri demeti teşkil edilebilmesiyle alakalıdır.¹¹

6 Ginio, "Coping with the State's Agents 'From Below'. Faroqhi, erken modern dönem arzuhallerini politik eylem repertuarında değerlendirmiştir, bu anlamda arzuhallerin beklenen bir süreklilik gösterdiği ileri sürülebilir, bkz. Faroqhi, "Political activity among Ottoman taxpayers".

7 James E. Baldwin, "Petitioning the Sultan in Ottoman Egypt," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 75, sy. 3 (2012): 505.

8 Benzer bir yaklaşım için bkz. John T. Chalcraft, "Engaging the State: Peasants and Petitions in Egypt on the Eve of Colonial Rule," *International Journal of Middle East Studies* 37, sy. 3 (2005): 303-325.

9 Faroqhi, "Political Activity among Ottoman Taxpayers".

10 Bu teşebbüslerin megalomanyası ve bununla orantılı başarısızlıklarının tasviri için bkz. James C. Scott, *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed* (New Haven: Yale University Press, 1999).

11 Michel Foucault, *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France, 1977-78* (London: Palgrave Macmillan, 2009).

Bu müdahale ve söylemin mantığında ise özellikle bir noktanın XIX. yüzyıl devlet inşası süreci hususunda ehemmiyet arz ettiği ifade edilmelidir. Bu, toplumsal kaynaklara olan daha kapsamlı müdahalenin “çıkarsız, tarafsız ve herkes adına” olduğu iddiasıyla, bürokratik teknolojilerce üretilen resmî bilgiye dayanıyor olmasıdır.¹² Bu durum aynı dönemde soyut bir teşhizat olarak, bütüncül bir “devlet” fikrinin şekillenmesi ve bu fikrin toplumsallaşmasıyla paralel giden bir gelişmeye işaret eder.¹³ Diğer bir deyişle tarafsız ve çıkarsız bir özne olarak devlet fikrinin inşası, toplumu kuşatan daha kapsamlı yönetimle ve bürokratik teşhizatla eş zamanlı şekillenir ve bu müdahaleyi meşru kılar.¹⁴ Bu çalışmada iddia edilen husus, XIX. yüzyılda modern devletin Osmanlı’da toplumsal inşasında devletle ilgili benzer söylemlerin etkin olduğu ve arzuhallerin söylemlerine yerleşiyor gözüken telakkilerin de bu süreç ile bağlantılı olduğudur.¹⁵ Aynı şekilde, merkezi hükümetin arşiv pratiği açısından bu irtibatın yansıması, bu evrakların asıl nüshalarının arşiv kayıtlarında Guha’nın “özenli arşivcilik”¹⁶ dediği şeye örnek olabilecek şekilde titizlikle hıfzedilmesidir. Arşiv

12 Michel Foucault, “Governmentality,” *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, ed. Graham Burchell, Colin Gordon ve Peter Miller (Chicago: University of Chicago Press, 1991), 87-104. Pierre Bourdieu, “Rethinking the State: Genesis and Structure of the Bureaucratic Field,” çev. Loïc Wacquant ve Samar Farage, *Sociological Theory* 12 (1999): 1-18.

13 Joel Migdal, *State in Society: Studying How States and Societies Transform and Constitute One Another* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), 16. Pierre Bourdieu, *On the State: Lectures at the Collège de France, 1989-1992*, ed. Patrick Champagne, Remi Lenoir, Franck Poupeau ve Marie-Christine Riviere (Cambridge: Polity Press, 2014).

14 Derek Sayer and Philip Corrigan, *The Great Arch: English State Formation as Cultural Revolution* (New York: Basil Blackwell, 1985). Timothy Mitchell, “Society, Economy, and the State Effect,” *State/culture: State-Formation after the Cultural Turn*, ed. George Steinmetz (New York: Cornell University Press, 1999), 76-90.

15 Henry Miller, geç 18. yüzyıldan itibaren arzuhallerin kamusal meselelere müdahale maksatlı siyasal eylem araçlarına evrildiğini ve böylelikle “XIX. yüzyıl arzuhali” denebilecek farklı bir arzuhal türünden bahsedilebileceğini ifade eder. Bkz. Henry Miller, “Introduction: The Transformation of Petitioning in the Long Nineteenth century (1780–1914),” *Social Science History* 43, sy. 3 (2019): 409-429. “Miller’ın on dokuzuncu yüzyıl arzuhallerinin kamusal meselelerle daha çok alakadar olduğu yaklaşımı, eğer bu alaka “şahıs veya grup çıkarlarının kamusal meseleler biçiminde sunulması” şeklinde farklılaştırılırsa, Osmanlı için de söylenebileceği ifade edilebilir. Bu durumda, Osmanlı’da “XIX. yüzyıl arzuhali” modern devlet iktidarının kamusal-tarafsız olduğu iddia edilen meşruiyet iddialarını, kendi talep ve şikayetlerini haklı çıkarmak adına kullanan siyasal eylemler şeklinde tariflenebilir.

16 Ranajit Guha, *Elementary Aspects of Peasant Insurgency in Colonial India* (Oxford: Oxford University Press, 1983), 14.

pratiğindeki bu değişim, devletin toplumsal iktidar ilişkileri içinde dönüşen bu rolüyle bağlantılı olarak ele alınabilir.¹⁷

Yakın zamanda ilgili literatürde, modern devletin toplumla olan irtibatı bir tür alt üst ilişkisinden ziyade birbirleriyle etkileşim içinde olan bir tür ağ şeklinde ve daha geçişken biçimde ele alınmaya başlanmıştır.¹⁸ Bu yaklaşım bu iki alanın birbirini dönüştürerek var ettiğini düşünür. “Devlet” adı altında bütüncül biçimde özneleştirilen resmî kurumlar ve bürokratların toplumsal güç ilişkileri içerisinde siyasallaştığı ortaya koyulmakta ve tarafsızlık iddiasının aksine bu faillerin çeşitli şahsi/grup çıkarlarını maksat edindikleri kabul edilmektedir. Benzer şekilde toplumsal aktörlerin resmî söylemleri kendi çıkarlarıncı kullandığı ve resmî kurumların işleyişine müdahalede edegeldikleri fikrinin altı çizilmiştir.¹⁹

Bu çalışma, bu bakış açısına geç dönem Osmanlı’da inşaat faaliyetleri ortamında, arzuhallere ilişkin pratiği ele alarak bir yanıt verme maksadını taşır. İnşaat faaliyetleri dahilinde müteahhitler, işçiler, kalfalar ve bürokratlar gibi çeşitli taraflarca verilmiş arzuhaller ele alınarak, bunlar vasıtasıyla bir yandan kurumsal yapıların ve meşruiyet söylemlerinin yeniden üretilişi ve modern bürokratik işleyişin topluma teşmili ele alınacaktır. Bu, modern devlet iktidarı, Weber’in klasikleşen tarifıyla, meşru tahakküm tekeli -ya da bu tahakkümü meşru olarak uygulayabilme potansiyeli- olarak ele alındığında, toplumsal güç ilişkilerinin yeni ihdas edilen modern devlet bürokrasisinin içine alınması süreci olarak tanımlanabilir. Bu durum, mevcut toplumsal hiyerarşi ve anlaşmazlıkların arzuhaller vasıtasıyla merkezi hükümet kurumları ve söylemleri dahilinde sürdürülmesini, toplumsal güç ilişkilerinin bürokratif-normatif bünyenin içinde uysallaştırılmasını ifade eder.²⁰ Çalışma-

17 Tuğ, 18.yüzyıl ortasında şikayet vesikalarının arşivlenmesindeki değişim ve toplumsal iktidar ilişkilerinde dönüşüm arasında kurulabilecek benzer, olası bir bağlantıyı çok daha kapsamlı biçimde ele almıştır. Bkz. Başak Tuğ, *Politics of Honor in Ottoman Anatolia: Sexual Violence and Socio-legal Surveillance in the Eighteenth Century* (Leiden: Brill, 2017).

18 Philip Abrams, “Notes on the Difficulty of Studying the State (1977),” *Journal of Historical Sociology* 1, sy. 1 (1988): 58-89; Timothy Mitchell, “Society, Economy, and the State Effect”; Timothy Mitchell, “The Limits of the State: Beyond Statist Approaches and their Critics,” *American Political Science Review* 85, sy. 1, (1991): 77-96.

19 Bourdieu, *On the State*; Mitchell, “Society, Economy, and the State Effect”.

20 Weber’in burada yasal-normatif bağlayıcı kararların alınması, gündelik ekonomik faaliyetlerin denetimi ve toplumsal kaynakların harekete geçirilmesi gibi icraatları da tahakkümün çeşitli biçimleri olarak anladığı ifade edilmelidir. Bkz. Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft* (Tübingen, JCB Mohr, 1922), 30. Michael Mann, “The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results,” *European Journal of Sociology/Archives Européennes de Sociologie* 25, sy. 2 (1984): 208.

nın başlığında yer alan, “devlet inancı” olarak ifade edilen mefhum da bu teşmil ve uysallaştırma ile “devlet” tabir edilen bütüncül bir teşhizatın toplumsal işlevine dair bir inancın şekillenmesi sürecini ifade etmektedir.²¹ Diğer taraftan, mevzuu bahis arzuhallerle yürütülen mücadelelerin resmî kurumların işleyişine müdahale ederek karar alma mekanizmalarına dahil oluşu; kimi zaman merkezi hükümetin söylemlerini kendisine çevirişi veya bunları çıkarıcı biçimde tekrar edişi toplumsal unsurların bu inancın yerleşmesindeki etkinliğinin altını çizmektedir.

Çalışma, geç dönem Osmanlı’da inşaat faaliyetlerinde üç mesele içinde takdim edilmiş arzuhalleri merkezine almaktadır. Arzuhallerin inşaat faaliyetleri içinden seçilişinde, bu faaliyetlerin; öncelikle oldukça kapsamlı bir istihdam alanı olması, mekânsal politikaların güncel siyasi meselelerle alakadar çeşitli veçheleri olabilmesi ve bürokratik teşhizatın denetleme ve düzenleme yetkileriyle kesişme alanları bulunması gibi geniş etki alanı sebep olmuştur. Burada inşaat faaliyetlerinin sosyo-ekonomik ve politik açılımlarının bu geniş yelpazesinin altı çizilmekte ve inşaat faaliyetlerinin toplumsal ilişkiler dahilinde ele alınmasının mümkün kılabileceği farklı okumaların imkanı sorgulanmaktadır. Diğer taraftan modern devlet inşası, bürokratik tahakküm ve arzuhaller arasında öne sürülen irtibat bu örnekler vasıtasıyla test edilmektedir. Tek tek vakalara ilişkin tarihsel anlatılar kısa olmakla birlikte, her bir bölümde arzuhal sahiplerinin telakkilerini, onların siyasallaştığı ortamı ve arzuhallerin modern devlet iktidarının ihlal ve ikrarında²² meşru araçlara nasıl dönüştüklerini kavramakta birincil önemdedirler.

21 Modern devletin inşası süreci idari, sosyal ve mali başta olmak üzere pek çok alanda tezahür eder ve kurumsal olarak farklılaşmış bir teşhizatın oluşumu sürecini tanımlar. Osmanlı bağlamında da hazine ve vergi reformları, taşra idari reformları, ordu reformu ve zorunlu askerlik, eğitim reformu gibi burada tüketilemeyecek uzun bir listeden bahsedilebilir. Dünyanın farklı coğrafyalarında, değişken tarihsel gelişmeler olarak vuku bulmakla beraber, bu dönüşümlerin benzer sorunlara paralel tepkiler olarak ortaya çıktığı ifade edilebilir. Wallerstein’in yoğunlaşmasının başlangıcını 1820’lere tarihlendirdiği, dünya-ekonomik gelişmelerle alakadar “liberal devlet inşası sürecinin” bu gelişmeleri tarif etmekte açıklayıcı olduğu ifade edilebilir. Bkz. Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System IV: Centrist Liberalism Triumphant, 1789–1914* (Univ of California Press, 2011), 21-75.

22 Scott, güç ilişkilerinin sınırlarını stratejik olarak koruyarak tersine çeviren gündelik eylemlerin anlaşılması hususunda mühim bir miras bırakmıştır. Burada, bürokratik iktidara yönelik muhalefetin onun tayin ettiği vasıtalarla sürdürülmesinin bu iktidarı yeniden üretmesi anlamında “ihlal ve ikrardan” bahsedilmiştir. Bkz. James Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance* (New York: Yale University Press, 1985); James Scott, *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts* (New York: Yale University Press, 1990).

“MÜCERRED BİR HÜSN-İ DİYANET-PERVER”: BÜYÜKADA HAMİDİYE CAMİİ MÜTEAHHİDİ

1880’lerde, Büyükada Hamidiye Camii’nin inşaatı sırasında, müteahhit Hacı Arif Ağa, Derviş Paşa, Adalar İnşaat Komisyonu, Şehremaneti ve Evkaf Nezareti arasında bir tür muhasebe mücadelesi yaşanmıştır. Tartışmaların ardından alınan karar, bütün aktör ve kurumların toplumsal pozisyonları, Rusya’nın Ortodoks Hristiyanlar üzerinde kurmaya çalıştığı nüfuz, Yunanistan hükümetiyle yaşanan husumet ve bunlarla bağlantılı olan “İslam’ın siyasallaşması” sürecinden etkilenmiş görünmektedir. Bu meseleler, uluslararası güç çekişmelerinin Büyükada’nın Müslüman sâkinleri için düşünülen mekânsal müdahalelerde etkin bir rol oynamasına yol açmıştır ve mekânın siyasallaşması denilebilecek bir süreç olarak belirginleşirler. Diğer taraftan bu muhasebe çekişmesinde tarafların iddiaları XIX. yüzyılın ortalarından itibaren götürü usulü ihalenin yaygınlaşmasına ilişkin teamül ve nizamatin yarattığı sosyal-hukuki arka planla ilişkilenebilir.²³ Evkaf Nezareti bu nizamatin müteahhit tarafından ihlal edildiği söyleminde ısrarcı olurken, müteahhit İslam’ı mekânsal-politik olarak yeniden tanımladığı söylenebilecek egemenlik söylemini bu kuralların ihlali meşrulaştırmakta devreye sokar. Bu anlaşmazlık ve müzakereler yine bürokratik yordamın dahilinde işlemiştir, nihai karar ise merkezi hükümetin egemenlik iddialarına iştirak eden müteahhit ve ona destek veren Derviş Paşa’yı destekleyecek yönde olacaktır.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve sonrasında imzalanan Berlin Anlaşması Kemal Karpat’a göre geç dönem Osmanlı’da kültürel ve psikolojik en önemli dönüm noktasıdır. Balkanlarda yaşanan büyük toprak kaybından sonra Berlin Anlaşması’nın bölgedeki sorunlara çözüm getiremeyişi pek çok meselenin Balkan Savaşları’na kadar taşınmasına neden olmuştur. Aynı dönemde Teselya’nın ve Girit’in üzerinde Yunanistan ile yaşanan gerilimler ise 1880’ler ve 1890’larda Balkanlar ve Rumeli’de egemenlik mücadelesinin sürekliliğinde etkili olmuş gözükür. Karpat’a göre Rusya Savaşı’nın ardından gelen bu dönem, İslam’ın Osmanlı toplumundaki sosyo-

23 XIX. yüzyılın ortalarından itibaren, özellikle kamu projelerinde münakasa (açık ek-siltme) ile müteahhit olmayı kabul edecek kalfalara işin ihale edilmesi ve bu ihalelerde ödeme yöntemi olarak götürü usulünün uygulanması yaygınlaşmıştır. Bu tür ödemede, işi taahhüt edecek kalfanın teklif ettiği meblağ dikkate alınır. Bkz. Oya Şenyurt, *Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm* (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2011).

politik yapısı açısından bir dönüşüme işaret eder.²⁴ Bu dönemecin ardından, Osmanlı iktidarının egemenlik söyleminde İslam vurgusunun kesifleştiği²⁵ ve imparatorluk genelinde toplumsal mekânın bu söylemle alakadar olarak siyasallaştığı ifade edilebilir.²⁶

Hamidiye Camii'nin inşası esnasında Büyükkada'da söz konusu olan mekânsal müdahaleler, Osmanlı merkezi hükümetinin bu dönemde Müslüman nüfusun mekânsal temsili açısından iştihak içinde olduğunu gösterir. Hristiyan nüfusun uluslararası husumete konu edilmesi ve Hristiyanların Büyükkada'da nicelik olarak çoğunlukta oluşu,²⁷ 1880'lerin ortasından itibaren burada bayrak ve şarkılardan mülkiyet anlaşmazlıklarına kadar mekânın kullanımı ve sahipliğine yönelik hassasiyeti yoğunlaştırmış gözükür. Örneğin 1884 tarihinde Büyükkada'da kimi misafirhaneler ve yabancılara ait köşk ve evlere "ecnebi bayrağı" çekilmekte olduğu Adalar Kaymakamlığı tarafından haber verilmiştir. Bunun kurallara aykırı olması nedeniyle bahsi geçen kişilere yönelik sefaretleri vasıtasıyla gerekli tedbirin alınması gerektiği ifade edilmiştir.²⁸ 1889 tarihli bir belgede Fransız Devrimi'nin yüzyıl dönümünde Büyükkada İskeleyi'nde mızıkalar eşliğinde *Marseillaise* söylendiği ve Rumların buna eşlik ettiği dile getirilmektedir. Başka devletlerde yasak olduğu ifade edilen marşın, "saltanat-ı seniyyenin bir mahallesi demek olan" Büyükkada'da Rumlarca söylenmesi uygunsuz bulunmuş ve önlenmesi gerektiği ifade edilmiştir.²⁹ 1891 tarihinde ise Büyükkada'ya çalışan vapurların bazılarının Pazar günleri bayrak çekildiği ifade edilmektedir. Geçmiş yıllarda buna benzer bir uygulama görülmediğinden bu vapurların kaptanlarının uyarılması ve bunun engellenmesi gerektiği belirtilmiştir.³⁰

24 Kemal Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State* (Oxford: Oxford University Press, 2001), 153.

25 Engin D. Akarlı, "The Problems of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdülhamid II (1876-1909): Origins and Solutions" (Doktora Tezi, Princeton University, 1976), 51-65.

26 Kemal Karpat, *The Politicization of Islam*. Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909* (London and New York: I.B. Tauris Publishers, 1999).

27 1890'da 10.503 nüfusa sahip Büyükkada'da 5.010 Rum Ortodoks olmak üzere 7.513 Hristiyan, 2.990 Müslüman mevcut olduğu belirtilmektedir. Bkz. Duygu Saygın, "XIX. Yüzyılda Büyükkada'nın (Ada-yı Kebir) Sosyal ve Ekonomik Durumu" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2014), 30.

28 Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (buradan sonra BOA), Y.PRK.ŞH, 2-7.

29 BOA, Y.PRK.ŞH, 3-30.

30 BOA, Y.PRK.ASK, 69-5.

Yunanistan hükümetine ait vasıtaların bu yıllarda Büyükada civarında giriştiği eylemler benzer şekilde Osmanlı hükümetinde bir egemenlik kaygısına yol açmış gözükmektedir. 1891 tarihli bir belgede “bayraklarla donanmış” bir Yunan şilebinin Büyükada’ya yolcu indirdiği ve tekrar açıldığı esnada top ve fişek atışları yaptığı bildirilmiştir.³¹ 1901’e ait başka bir belgede ise Yunanistan’a ait filonun Adalar ve Anadolu sahilinde Yunan bayrağı açarak gezdiği, bundan maksat ise “Anadolu seyahili ahali-i Hristiyanıyesine Yunan bayrağını göstermekten ibaret olduğu” yazılarak sefaretin uyarılması söz konusu edilmiştir.³²

Aynı yıllarda hükümet daireleri arasında uzun yazışmalara neden olan bir diğer mesele Rusya Devleti’ne ait Pangaltı’daki hastaneye bağlı Büyükada’da bir sanatoryum kurulması hakkındadır. Osmanlı hükümeti meseleyi binanın inşasından ziyade mülkiyetine dair bir tartışmaya götürmüştür. Rus konsolosuna ait Büyükada’daki vakıf arsa ve müstemilat Rusya Konsolosluğu’na devredilmek istenmiş, ancak Osmanlı merkezi hükümeti sefaretlerin yalnızca sefarethane binasına sahip olabileceklerini bunun dışında herhangi bir gayrimenkulü uhdelere alamayacaklarını belirtmiştir. Bunun yanı sıra yazışmalarda sanatoryumun herhangi bir gayrimenkul gibi emlak vergisinin ödenmesi hususunun altı çizilmiştir.³³

Hamidiye Camii ve ona bağlı yapıların inşası tam bu yıllarda söz konusu olmuştur. Camiyle birlikte “Müslüman çocuklar için” mektep inşası, Büyükada’da sakin Müslümanlara yönelik bir mezarlık tahsis edilmesi de aynı süreçte dile getirilmiştir. Cami, mektep ve mezarlığa dair yazışmalar, nüfus çoğunluğu ile bölgesel egemenlik arasında Berlin Anlaşması’nda altı çizilen ilişkinin³⁴ Büyükada’ya yönelik endişede kendini gösterdiğine işaret eder.

İnşa edilecek mektebe ait yazışmalar, Büyükada’da Hristiyanların düzenli ve büyük mektepleri olduğunu ancak Müslüman ahalinin bundan yoksun olduğunu vurgular. Bu yazışmalar Büyükada’nın nüfus dağılımıyla mektep inşası hususunu sıklıkla alakandır.

31 BOA, *DH.MKT*, 1850-62; BOA, *HR.TH*, 110-8.

32 BOA, *Y.A.HUS*, 248-12.

33 BOA, *I.HUS*, 73-37; BOA, *HR.TH*, 222-84.

34 Kemal Karpat, “The Balkan National States and Nationalism: Image and Reality,” *Islamic Studies* 36, sy. 2, (1997): 329-359. Anna M. Mirkova, “‘Population Politics’ at the end of Empire: Migration and Sovereignty in Ottoman Eastern Rumelia, 1877-1886,” *Comparative Studies in Society and History*, 4 (2013), 955-985. Eric D. Weitz, “From the Vienna to the Paris System: International Politics and the Entangled Histories of Human Rights, Forced Deportations, and Civilizing Missions,” *The American Historical Review* 113, sy. 5 (2008), 1313-1343.

1885 tarihli belgeye göre Büyükada'da manastırlar, kiliseler ve Hristiyan okulları varken bunların Müslüman eşdeğerlerinin bulunmaması, "İslam'a rağbeti" azaltacak, dolayısıyla Büyükada'nın büsbütün bir "mesken-i ecânib" haline gelmesine neden olacaktır.³⁵ Aynı dönemde Müslümanlara yönelik mezarlık tahsisi de söz konusu olur. Mezarlık olmadığından Müslümanların emvâtı Üsküdar ve Kartal gibi yerlere naklediliyor, kimi zamansa uzun süre defnedilemiyordu. Bu husus, mezarlık için kullanılması düşünülen arazinin kime ait olduğuyla ilgili bir tartışma doğurmuştur. Bu tartışma da yine adanın Hristiyan nüfusuyla ilgili endişelerle kesişir. Aya Nikola Manastırı'nın yanında bulunan arazinin Müslüman mezarlığı yapılmak için seçilmesi üzerine, manastır rahibi önce bu arazinin manastıra ait olduğunu ve ücretsiz olarak Müslümanlara bağışlanabileceğini ifade etmiştir. Merkezi hükümetin arazinin miri arazi olduğunu, buraya manastır tarafından yapılan müdahalenin hukuksuz olduğunu iddia etmesinin ardından, rahip buranın Rus büyüklerinin yattığı mezarlık alanı olduğunu iddia ederek arazi üzerine haç işareti şeklinde taşlar dikmeye başlamıştır. Ardından buranın Rusya Devleti'ne ait bir arazi olduğunu iddia edip girmeye teşebbüs edenleri tehdit etmiş olduğu kaydedilmiştir.³⁶

Mektep ve mezarlığın nüfus ve egemenlik arasındaki endişeyi Büyükada'ya tercüme ettiği bu ortamda, yapılması kararlaştırılmış caminin ihalesini Hacı Arif Ağa adında biri uhdesine almıştır. İnşaatın ilk keşfi yüz kırk üç bin altı yüz on guruş (143.610) çıkmış, Evkaf Nezareti'nce açılan ihalede Hacı Arif Ağa eksiltmeye giderek, işi yüz sekiz bin guruşla (108.000) tamamlamayı taahhüd edip işi üzerine almıştır. İnşaat sürecinde çatının düz çatı yerine kubbe şeklinde yapılması ve minaresinin yükseltilmesi değişiklikleri için ikinci bir açık eksiltme yapılmış ve bu iş için de Arif Ağa müteahhid olmuştur. Arif Ağa, iki ayrı ihaleyi toplamda yüz otuz dört bin beş yüz guruşla (134.500) uhdesine almıştır. Bu meblağı teslim alan Arif Ağa, paranın tükenmesine rağmen inşaatı tamamlayamamış, ayrıca mukavelede yer alan, tatil vermeden işi bitirme şartını da yerine getirememiştir. Bu durumda Evkâf-ı Hümayun Nezareti mukavele gereğince ya bakıye inşaat bedelinin geri alınmasını ya da işin tamamlanmasını talep etmiştir. Arif Ağa ise bu ikinci mukavelenin varlığını reddederek, ikinci sözleşmedeki işlerin ekstra

35 BOA, *MF.MKT*, 87-114.

36 "Rus toprağıdır zinhar bir daha ayak basma" şeklinde ifadesi için bkz. BOA. *DH.MKT*, 2471-8.

masrafa yol açtığını iddia etmiştir. Evkâf-ı Hümayun’a göre durum belgeler ile ortadadır, bunu gösteren iki adet mukavele senedi de Şura-ı Devlet’e takdim edilmiştir.³⁷

Bu mukavelelerin varlığına rağmen, Arif Ağa’nın Derviş Paşa’nın adını anarak yazdığı iki adet ve doğrudan Derviş Paşa tarafından yazılan bir adet arzuhal davanın gidişatını değiştirir.³⁸ Arzuhallerin stratejisi yukarıda bahsi geçen Rusya ve Yunanistan’ın husumetiyle şekillenen “İslam’ın siyasallaşması” söylemine iştirak etmektir. Arzuhallerde, Büyükada’nın bir “İslam mahallesi” olduğuna delil olan camiye,³⁹ Arif Ağa’nın dindarlık motivasyonu (“hüsni diyânet-perver”) fedâkarca üstlendiği vurgulanır. Câmîinin ecnebilere karşı Padişah’ın bir arzusu olduğu⁴⁰ ve isminin Sultan Abdülhamid’in ismi düşünülerek koyulduğu hatırlatılır.⁴¹ Evkaf Nezareti ve müteahhid arasındaki anlaşmazlık, nihayetinde Arif Ağa’nın uluslararası güç çekişmelerinin yoğunlaştığı ortamda Osmanlı merkezi hükümetince öne sürülen egemenlik iddialarını maksadına ulaşmak amacıyla kullanmasının da etkisiyle kendi lehine çözülmüştür. Evkaf Nezareti daha önceki ısrarından vazgeçerek alacağından feragat etmiş, yapılan keşifler ardından kendisiyle ilgili herhangi bir borç ilişkisinin kalmadığını teyit etmiştir.⁴² Hacı Arif Ağa ve Derviş Paşa’nın arzuhalleri, merkezi hükümetçe kullanımı yüzyılın son çeyreğinde öne çıkan İslami siyasal retoriği devreye sokarlar. Böylece, inşaat işlerini düzenleyen teamül ve nizam; keşifler, komisyonlar ve bir muhasebe anlaşmazlığı şeklinde vuku bulmakla beraber, Evkaf-ı Hümayun Nezareti aleyhine ihlal edilir, Büyükada’da hükümetin mekânsal politikalarının nüfus ve egemenlik arasında yoğunlaşan bağlantıyla iç içe geçmesi, Hacı Arif Ağa’nın arzuhallerinde belirgin şekilde yeniden üretilir.

KRİZ VE HÜKÜM: SARKİS BALYAN’IN YOLSUZLUĞU

“Herkes usulen mutasarrıf olduğu mal ve mülkten emindir. Menafi-i umumiye için lüzumu sabit olmadıkça ve kanunu mucibince değer ba-

37 BOA, *Y.PRK.HH*, 10.

38 BOA, *Y.MTV*, 88-208; BOA, *Y.MTV*, 80-36.

39 BOA, *BEO*, 741-55518.

40 “ecânibe karşı arzu-i hazret-i padişahi”, BOA, *BEO*, 741-55518.

41 BOA, *BEO*, 741-55518; BOA, *Y.MTV*, 88-208.

42 BOA, *BEO*, 1086-81448.

hası peşin verilmedikçe kimsenin tasarrufunda olan mülk alınamaz.”
Kanun-ı Esâsi, Madde 21, 1876.

“...ahval-i hazıra-i fevkalade muktezasınca”⁴³ *Meclis-i Mebusan Yirmi-dokuzuncu İnikad*, 12 Safer 1295 - 2/14 Şubat 1293/1878.

1860’lardan itibaren merkezi hükümete bağlı pek çok inşaat işini üstlenmiş olan Sarkis Balyan, 1880’lerin başında inşaat defterlerinde sahtecilik ve zimmetine para geçirmek suçlarıyla mahkum edilmişti.⁴⁴ Alyson Wharton, Sarkis Balyan’ın hakkındaki hükmün de alakadar olduğu “düşüşünü” üç sebebe bağlar: 1870’lerdeki mali kriz, merkezi hükümetin inşaat işlerindeki takibatının zayıflığı ve Sarkis Balyan’ın 1890’lerdeki Ermeni ayrılıkçı hareketlere muhtemel desteği.⁴⁵ Çalışmanın bu kısmının maksadı Sarkis Balyan’ın mahkum edilmesinde etkili olan, bu hükmü üreten bürokratik stratejilerin açığa çıkarılmasıdır. Bu stratejiler, hem Osmanlı modern devlet inşasının bürokratik-hukuki cihetlerinin inşaat faaliyetleri ile olan irtibatını, hem de alacaklarıyla ilişkili olarak Balyan’ın inşaat işlerinde çalışan işçilerin verdikleri arzuhallerin bürokratik tahakkümle ilişkisini değerlendirmek için tarihsel zemini teşkil edecektir. Dolayısıyla asıl maksat Balyan’ın “düşüşünün” sebeplerini incelemeye tabi tutmak değildir; ancak, bahsi geçen stratejilerin araştırılması, kararı çevreleyen gelişmelerin yeniden değerlendirilmesini de içermektedir.

1870’lerde yaşanan mali kriz ve onu takip eden sosyal türbülansın Balyan aleyhindeki hükme zemin hazırlayan en mühim nedenlerden biri olarak belirginleştiği noktasında Wharton’a iştirak edildiği ifade edilmelidir. Bu türbülans, 1876’daki moratoryumla sonuçlanacak olan iç ve dış borçların birikmesi, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’nın eklendiği Anadolu kıtlıklarıyla ağırlaşan vergi gelirlerindeki düşüş gibi Osmanlı coğrafyasının büyük bir kısmını ilgilendirir hale gelen meselelerden teşkil olmuştu. Görüleceği üzere dava süresince bu sorunlar sürekli gündeme gelecektir. Bütün bu meseleler Meclis Zabıt Ceridesi’nde ifade bulduğu üzere 1876-1881 arasında bir “ahval-i fevkalade” (olağanüstü hal) yaratmıştı. Bu “ahval-i fevkalade”, merkezde Balyan’ın aleyhine olan hüküm

⁴³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* (Ankara: TBMM, 2023), 657.

⁴⁴ Sarkis Balyan’ın mimari faaliyetlerinin özeti için bkz. Büke Uras, *Balyanlar: Osmanlı Mimarlığı ve Balyan Arşivi* (İstanbul: Kültür Varlıkları Dairesi Başkanlığı, 2022), 69-81.

⁴⁵ Alyson Wharton, *The Architects of Ottoman Constantinople: The Balyan Family and the History of Ottoman Architecture* (London: Bloomsbury Publishing, 2015), 167.

ve sonra işçilerin resmî kurumlarla gireceği gerilimli diyalogun zaman ve mekânını oluşturacaktır.

Komisyonun Gizemleri

Sarkis Balyan'ın zimmetine para geçirdiğine dair hükmü üreten kurum ve aktörlerce ortaya konan stratejiler temelde şu şekilde belirginleştirilebilir: (1) Meseleye dair tarafsız ve “resmî bilgiyi” üreten komisyonların etkin olması, (2) Meselenin kamu hazinesi ve yolsuz bir memur arasında yaşanan bir dava şeklinde kurgulanması, (3) ve “kamu davası” pozisyonunun altını çizen henüz yeni ihdas edilmiş “müddei-i umumi” (savcı) Abdüllatif Efendi'nin mevcudiyeti. Bu stratejilerin düğüm noktasının vakanın “kamusal bir mesele”⁴⁶ olarak tanzim edilmesi olduğu iddia edilebilir.

Pierre Bourdieu, bu stratejilerin ilki olan resmî komisyonların modern devletin tahakküm icrasının mühim bir parçası olduğunu ifade eder. Ona göre komisyon, çıkarların “resmî” görüş olarak tarafsızlaştırılması ve bunun “ihtisasa dayalı bilgiyle” meşru kılınması yönünde bir “operasyondur”. Bu operasyon, özünde çıkarların “kamu yararına” ve “tarafsız” olduğu iddia edilen resmî görüşlere dönüşümünü sağlar.⁴⁷ Osmanlı'da modern devlet inşası süreci bağlamında konuyla ilgili ender bir çalışma Huricihan İslamoğlu'na aittir. İslamoğlu, XIX. yüzyılda Osmanlı'da modern devletin bürokratik tahakkümünün pratiklerinden biri olarak çoğu zaman yargı salahiyyetine de sahip olan *ad hoc* ve sabit komisyonların etkinliğinin altını çizer. Komisyonlar her türden meselenin çözülmesine yönelik olarak kurulabilmektedir ve modern devlet iktidarının kurumsallaştırılmasında ve icrasında etkili olan stratejilerden biri olarak tebarüz eder. Ona göre komisyonlar, tarafsızlık ve kamu yararını merkeze alan ve bu dönemde şekillenen yeni bir meşruiyet söylemi olarak “eşitlikçi adalete” istinat eden yönetim mantığının bir parçasıdır.⁴⁸

Sarkis Balyan'ın aleyhine verilen hüküm sürecinde ve sonrasında birden fazla komisyon kurulmuştur. 1876 yılından hemen sonra, Ramazan Kararnamesi'nin ardından Hazine'ye ait borçların yapı-

46 Pierre Bourdieu, “The Mystery of the Ministry: From Particular Wills to the General Will,” *Constellations: An International Journal of Critical & Democratic Theory* 11 (2004): 37-43.

47 Bourdieu, *On the State*, 24-25.

48 Huricihan İslamoğlu, *Ottoman History as World History* (Istanbul: The Isis Press, 2007), 247-266.

landırılması sürecinde Sarkis Balyan'ın alacağının hesaplanması amacıyla yazışmalar yapılmıştır.⁴⁹ Bu tarihte Sarkis Balyan'ın alacağı olduğuna dair karar çıkmışsa da mevcut kriz dolayısıyla ödeme askıya alınmıştır. Eylül 1878'de Sarkis Balyan'ın alacağının yeniden tahkiki üzere Maliye Nezareti'ne bağlı *ad hoc* bir komisyon kurulmuş, Erkan-ı Harbiye ve Şehremaneti'nden inşaat işlerine “vukufu” olan kişiler komisyonda yer almıştır. Balyan'ın uhdesine almış olduğu işlerin keşif defterleri incelendikten sonra Balyan'ın 202.274 lira 63 kuruş alacağı olduğu belirtilmiştir.⁵⁰ 1879 tarihli başka bir belge takımında ise 1876 sonrasındaki işlerinden alacağı hesaplanmış olduğu anlaşılmaktadır. Şehremaneti'nce ikinci keşifler yapılmış ve Balyan'ın 17.346 lira alacağı kaldığı ifade edilmiştir.⁵¹ Kısacası, 1881-82 aralığına kadar Sarkis Balyan'ın Hazine'den alacaklı konumunda bulunduğu anlaşılmaktadır.⁵²

1882 yılında ise Sarkis Balyan'ın ve Nersisyan Kırkor'un Çırağan Sarayı inşaatında zimmetine para geçirdiğine dair bir ihbar günde-me gelmiştir. Nişan Ağa adındaki bir muhbirin bu yolsuzluğu ihbar ettiği anlaşılmaktadır.⁵³ Ayrıca Sarkis Balyan'a ait olduğu “iddia edilen bir mektupta,⁵⁴ Balyan keşif defterlerinde sahtecilik yapma tasarısını anlatmaktadır ve bu mektup merkezi hükümetçe aleyhinde bir delil olarak kullanılmıştır. Ağustos 1882 tarihli raporda, Balyan'ın Paris'te olmasından dolayı kendisine celpname gönderilmiş olduğu yazılmaktadır.

Davanın mahiyetini sembolize ettiği söylenebilecek an, Balyan'ın bu davanın kim tarafından açıldığını öğrenmedikçe İstanbul'a gelmeyeceğini beyan ettiğinde verilen cevaptır denebilir. Bu cevap, merkezi hükümetin stratejilerini bir araya toplar niteliktedir. Bunun bir kamu davası (“keyfiyetin hukuk-ı umumiyeğe ait”) olduğu ve savcılık (“müdde-i umumi”) tarafından açıldığı bildirilmiştir.⁵⁵

49 BOA, *İ.DH*, 744-60818.

50 BOA, *İ.MMS*, 59-2797.

51 BOA, *ML.EEM*, 53-40.

52 BOA, *Y.PRK.HH*, 8-32; BOA, *Y.MTV*, 8-20.

53 BOA, *ML.EEM*, 80-46. Yolsuzlukla ilgili olarak bkz. Büke Uras, *Balyanlar*, 72-74; Wharton, *The Architects*, 168-170; Oya Şenyurt, “Çırağan Sarayında Bir Yolsuzluk Hikayesi,” *Arredamento Mimarlık* 169 (2004/5): 66-72.

54 BOA, *Y.EE*, 110-18. Wharton'un da ifade ettiği üzere, bu mektubun dilsel yapısı sahilliği ile ilgili soru işareti uyandırmaktadır. Bkz. Wharton, *The Architects*, 169. Bahsi geçen “Nişan Ağa'ya” ait ihbarın da benzer şüpheyi uyandırdığı ifade edilmelidir.

55 1879'da teşkil edilen savcılığı (“müdde-i umumi”) kamu yararı ve “devlet etkisiyle” birlikte düşünen bir çalışma için bkz. Avi Rubin, *Ottoman Nizamiye Courts: Law and Modernity* (New York: Palgrave Macmillan US, 2011), 133-152.

Balyan'ın mahkemesi gıyaben icra edilmiş ve üç yüz bin liradan fazla borçlu olduğu kararı alınmıştır. Bunun yüzde yirmisinin ise “ihbariye” namıyla muhbirine verilmesi gerektiği söz konusu edilmiştir.⁵⁶ Bu hükmün ardından 1876'dan sonra yaptığı işlerin masraflarının tekrar tahkik edilmesi gündeme gelmiştir. Bu maksatla Hasan Fehmi Paşa'nın başkanlığında bir komisyon daha kurulmuştur. Bu minvalde 1876 sonrası inşaat işleri tekrar değerlendirilmiş ve Serkis Balyan'ın 12.666 liralık borcu olduğuna karar verilmiştir.⁵⁷

Pek çok yazışmanın ve yaklaşık on senenin ardından 1892 yılına ait Hasan Fehmi Paşa önderliğindeki aynı komisyona ait yazışmalar meselenin şu şekilde çözüldüğünü gösterir: Sarkis Balyan'ın borcu ile alacağı dengelenmiş, işçilere olan borcunun ise Hazine'den talep ettiği 30.000 liradan ödenmesi kararlaştırılmıştır.⁵⁸ Emlakına yönelik haczin kaldırılması ve bu sürede biriken gelirine dair meselenin de adilce çözülmesi kararlaştırılmıştır.⁵⁹ 1891-92 yıllarında Sarkis Balyan'ın merkezi hükümete ait işlerde çalışmaya devam ettiği ve “sermimar” olarak adlandırıldığı görülmektedir.⁶⁰ Dolayısıyla olup bitenin bir “düşüş” olarak telakki edilip edilemeyeceği yeniden düşünölmeye açık gözökmektedir.⁶¹

56 BOA, *ML.EEM*, 73-30.

57 BOA, *Y.MTV*, 11-50; BOA, *Y.PRK.KOM*, 3-73; Böke Uras, *Balyanlar*, 73.

58 BOA, *Y.A.HUS*, 253-139.

59 BOA, *Y.MTV*, 54-38.

60 BOA, *BEO*, 453-33907.

61 Böke Uras, *Balyanlar*, 78. Burada Wharton'un “Sarkis Balyan'ın Düşüşü” olarak adlandırdığı süreçte 1890'lardaki Ermeni ayrılıkçı hareketlerin etkisi olduğu iddiasının bazı açılardan yeniden düşünölmeye açık olduğu da ifade edilmelidir. Wharton, 1896 tarihli bir belgede “Sarkis Balyan” olarak ifade edilen birinin Kumkapı'daki Ermeni gösterilerine katıldığı yolundaki kayda işaret eder bkz. Wharton, *The Architects*, 171.

Wharton'un anlatısında Ermeni hareketleri dahilindeki sınıfsal farklılaşmayı bu vaka göz ardı ettiği söylenebilir. Örneğin Mustafa Batman, taşrada yaşanan vergi reformlarıyla ilintili karışıklıklarda Ermeni elitleri ile köylüleri arasındaki sınıfsal farkın, yerel güç mücadelelerinde farklı taraflarda yer almalarına sebep olduğunu gösterir. Wharton'un değerlendirmesi Ermenilerin içinde bulunduğu mücadeleleri topyekün biçimde ele alarak Osmanlı/Türkiye Cumhuriyeti hükümetlerinin yaklaşımını bu anlamda tekrar eder. Bkz. Mustafa Batman, “Tax Revolts in the Late Ottoman Empire: Conflict, Negotiation, Pacification 1876-1908” (Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2022), 93. Bu hususta genel bir değerlendirme için bkz. Yaşar Tolga Cora, “Osmanlı Taşrasındaki Ermeniler Üzerine Olan Tarih yazımında Sınıf Analizinin Eksikliği,” *Praksis* 39 (2015): 23-44.

Dolayısıyla Sarkis Balyan'ın Ermeni oluşu onu temelde “alt sınıfların” bir hareketi olan 1895-96 olaylarının tabii destekçisi yapmaz. Nihayetinde Wharton da Sarkis Balyan'ın bu hareketlerdeki rolünün mahiyetinin muğlak olduğunu da belirtir. Bkz. Wharton, *The Architects*, 172. Bu hususta önemli bir ayrıntı Sarkis Balyan'ın alacaklarını kapatmadığı ve kendisinden davacı olan işçilerin Ermeni olduğu ve ellerinde

Wharton'un ifade ettiği gibi Sarkis Balyan'a yönelik yolsuzluk hükmünün mali kriz zemininde "kurgulanmış" olması, süreç göz önüne alındığında açıklayıcı gözükmektedir. Kararın alınması esnasında meseleyi kamu davası olarak şekillendiren ve tarafsız bir karar alma mekanizması dahilinde kuran stratejiler etkili olmuştur. Bu stratejilerin bütünü, bürokratik teşhizat içinde fail olan bilirkişilerce ve komisyonlarca yürütülen "operasyonlar" olarak ele alınabilirler. Meselenin ortaya çıkışının alenî ve tarafsız bir ihbar vasıtasıyla olması, bilirkişilerin rolü (Erkan-ı Harbiye mühendisleri, Şehremaneti memurları ve kalfaları, hukuk tekniği ve bilgisini haiz müddei-i umumi gibi) ve komisyonların varlığı, hükmü resmî bir "çıkarsızlık" zeminine oturtur. Bunlara eklenen benzer bir strateji daha dikkat çeker. 1888 yılında Sarkis Balyan'ın zimmetine geçirdiği paranın miktarı ve bunun tekrar kendisinden alınacağına dair kararın gazetelerde yayınlanması kararı.⁶² Bütün bunlar da-
vanın bir kamu meselesi olarak tanzim edildiği göstermektedir.⁶³ Yolsuzluğun sahilliği hususu ayrı bir tartışmanın konusunu teşkil ederken, kararın 1870'leri işaretleyen krizin zemininde alınmakla beraber keyfi ve asılsız olmadığı söylemiyle kuşatılmış gözükteği ifade edilmelidir.

alacaklarına dair Ermenice senetler bulunduğunu gösteren belgedir (BOA, Y.A.HUS. 253-139). Bir sonraki bölümde görüleceği üzere Sarkis Balyan'ın İstanbul'dan ayrılmasında, çeşitli şekillerde şiddete başvuran işçilerle olan husumeti olağan bir neden gibi gözükmektedir. Son olarak, Sarkis Balyan'ı ihbar edip yedi yüz elli bin liralık hırsızlığı ("ihtilasat") hakkında mahkeme kararının alınmasını başardığını ("kesb-i muvaffakiyet") ifade eden muhbirin, arzuhalinde Ermenice imza kullanan bir Ermeni olması bu anlamda ironik gözükür (BOA, MLEEM. 80 – 46). 1895-96 hareketlerine ve göçmen işçilerle bağlantısına dair bkz. Sinan Dinçer, "The Armenian Massacre in Istanbul (1896)," *The Low Countries Journal of Social and Economic History* 10, sy. 4 (2013), 22. Bu olaylar esnasında Osmanlı hükûmetine yakın görülen Ermeni elitlerine yönelik suikastlar da bilinmektedir. Bkz. İlkey Yılmaz, *Serseri, Anarşist ve Fesadın Peşinde, II. Abdülhamid Döneminde Güvenlik Politikaları Ekseninde Pasaport, Mürür Tezkeresi ve Otel Kayıtları* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), 76.

62 BOA, Y.PRK.AZJ, 13-44.

63 Ruth Miller, XIX. yüzyılda Osmanlı'da ceza hukukunun dönüşümüyle alakalı çalışmasında, devletin ve devlet kurumlarının menfaatlerinin korunmasının dönüştürücü ceza hukukunun temel meselelerinden biri olduğunu ifade eder. Modern devletin ve bürokrasinin inşasında etkin bir araç olacak ceza hukuku, bürokrasinin kendi mekanik işleyişini kusursuz olarak telakki ederek, bunu bozacak davranışları yolsuzluk ve devlete karşı suç olarak tayin edecektir. Bahsedilen bürokratik stratejilerin temel meselesinin davayı kamusalılaştırmak olduğu düşünüldüğünde, Balyan'ın aleyhine verilen hükmün de benzer şekilde "devlete" ve "hazineye" karşı suç olarak görüldüğü ifade edilebilir. Bkz. Ruth A. Miller, *Legislating Authority: Sin and Crime in the Ottoman Empire and Turkey* (New York: Routledge, 2015), 41-65.

Had ve Lisanı İhlal: Yıldız Sarayı İnşaat İşçileri

“ashab-ı matlub bendeleri ... [alacaklı işçiler] kaleme alınmaz surette irade-i lisan eyledikleri misüllü” Sarkis Balyan (*İ.MMS.* 59 – 2797)

Sarkis Balyan’ın aleyhine verilen hüküm, kamusallaştırmaya dayanan bürokratik tahakkümün ifadesi ise, Balyan’ın yürüttüğü işlerde istihdam edilen işçilerin alacaklarına yönelik mücadeleleri bu tahakkümün mantığını bertaraf etmeye yönelik taktikler içeriyordu. “Zayıfların silahları”⁶⁴ denebilecek bu yordamlar, defalarca arzuhal vererek hükümetin “başını ağrıtmak”; daireler ve komisyonlarca kullanılan mekanik dilin sınırlarını aşmak⁶⁵ veya doğrudan Sultan’a arzuhal vermek gibi eylemleri içermektedir. İşçiler biraraya geldiğindeyse arzuhallerdeki hürmetkârlık anlamındaki “gösteriden” kopuşu⁶⁶ ifade edercesine “kaleme alınmaz surette” sözler sarf etmekte, ölüm tehditleri savurmakta ve fiili şiddete yönelmekteydiler. Bu eylemler, komisyonların ve dairelerin yazışmalarından haberdar olan işçiler için bürokratik “adabın” mekanikliğini ihlal etmeye matuftu. Ancak nihayetle eylemleri merkezi hükümetin teçhizatıyla irtibat içinde olduğu ve onlar içinde çözüldüğü ölçüde, yine bürokrasinin asayiş ve karar mekanizmaları içine absorbe edilecektir.

İşçilerin arzuhallerinde Osmanlı hükümetinin, özellikle reformlarla bağlantılı olarak, meşruiyet sorunları yaşadığı hususlar ısrarla gündeme getirilir. Maddi yoksulluğun ön plana çıkarılması arzuhaller için bu dönemden önce de klişe bir durumdur; fakat işçilerin arzuhallerinde bu bilindik yakınmadan farklı bir ahlaki ekonominin varlığı dikkat çeker. Atilla Aytekin, geç dönem Osmanlı’da vergi ve toprak hukuku reformuyla doğrudan ilintili olarak derinleşen kırsal borçluluktan doğan rahatsızlıkların dile getirildiği arzuhallerde “geçim etiği, adillik ve emeğin karşılığı” olmak üzere üç temaya işaret etmiştir.⁶⁷ Yıldız Sarayı’nda istihdam edilen inşaat işçileri de benzer temaları ön plana çıkarırlar. Fakat yine bunlarla bağlantılı birkaç temanın daha fazla vurgulandığı görülür: (1) emeğin ve devlete hizmetin karşı-

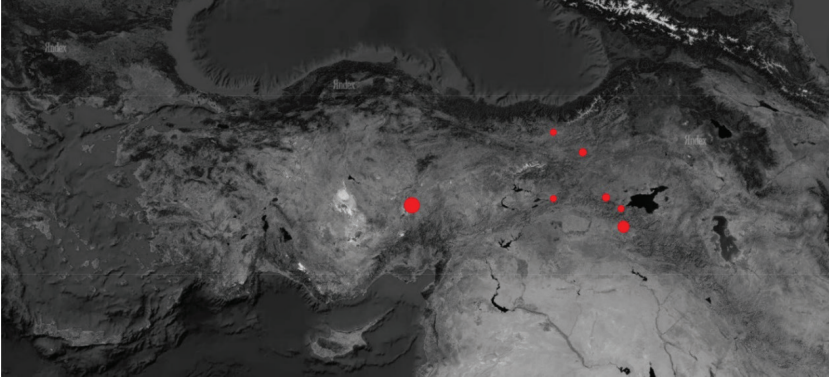
64 James Scott, *Weapons of the Weak*.

65 Hüküm verme, dil ve yasal tahakküm arasındaki bağlantı için bkz. Robert M. Cover, “Violence and the Word,” *The Yale Law Journal* 8 (1986): 1601-1629.

66 James Scott, *Domination and the Arts of Resistance*, 4.

* Uydu görüntüsü *Yandex Harita*’dan temin edilmiştir.

67 Erden A. Aytekin, “Peasant Protest in the Late Ottoman Empire: Moral Economy, Revolt, and the Tanzimat Reforms,” *International Review of Social History* 57, sy. 2 (2012): 191-227.

Harita: Yıldız Sarayı'nda istihdam edilen işçilerden İstanbul ve çevresi dışında kalanların geldiği yerleri gösteren harita. Kayseri, Bitlis, Bayburt, Harput, Palu, Mus, Erzurum ve Şirvan'a işaret edilmiş, sayıca büyüklükler dairelerin büyüklükleriyle orantılı olacak şekilde gösterilmiştir.*

lığı, (2) işçilerin biriken vergi borcu, (3) bu vergi borcu ile bağlantılı İstanbul'a gelmelerine sebep olan gurbetçilik ve gurbet acısı.

Yıldız Sarayı işçilerinin alacaklarını talepte baskılarını arttırdığı yıllar, Orta Anadolu'yu etkileyen 1875-76 kıtlığı ve sonra Doğu Anadolu'yu etkileyen 1878-79 kıtlıklarının hemen ertesine düşmektedir.⁶⁸ Yıldız Sarayı'nda çalışan işçilere dair kayıtlar, İstanbul dışından gelen işçilerin memleketlerinin Rusya Savaşı'ndan etkilenen, kıtlıkların yoğun olarak hissedildiği ve vergi tahsiliyle ilgili problemlerin yaşandığı yerler olduğunu göstermektedir. Başkent ve çevresi (40 kişi) haricinde kalan işçiler (86 kişi) çoğunlukla Kayseri (29), Bayburt (9), Bitlis (6), Harput (1), Palu (7), Muş (11), Şirvan (18) ve Erzurum (4) bölgelerinden gelmişti (Bkz. Harita).⁶⁹ Bu durum, Yıldız inşaat işçilerinin arzuhallerinde vergi borcu, gurbetçilik gibi hususları vurgulamalarının, Osmanlı hükümetinin vergi politikasıyla daha da kötüleşen mevcut sosyo-ekonomik sorunları gündeme getirmeye çalışmalarıyla bağlantılı olduğunu gösterir.

Tanzimat'ın ardından vergi tahakkuk ve tahsiline ilişkin reform denemeleri, imparatorluğun çeşitli bölgelerinde, yerel güç ilişkilerinin şekillenişine göre farklı komplikasyonlar doğurmuştur. Mer-

68 Bu kıtlıklar ve etkiledikleri bölgeler ile ilgili bkz. Özge Ertem, "Eating the Last Seed: Famine, Empire, Survival and Order in Ottoman Anatolia in the Late 19th Century" (Doktora Tezi, European University Institute, 2012).

69 Kayıt varakaları için bkz. BOA, *TS.MA.e*, 288-1. Yıldız Sarayı'nda istihdam edilen 150 kadar işçinin haftalık jurnalleri için bkz. BOA, *TS.MA.e*, 288 - 1; 290 - 4; 290 - 5; 290 - 6; 290 - 7; 290 - 8.

kezden muhasıllar göndermek suretiyle vergi tahsili tecrübesi başarısız olmuş, tevziî nitelikli olarak vergi iltizamına devam edilmiş, bu usulde yaşanan problemler ve taşra idarelerinin reformuyla karmaşılaşan iktidar mücadeleleri pek çok bölgede şikayet ve direnişlere neden olmuştur.⁷⁰ Osmanlı hükümetinin Kırım Savaşı'ndan sonra sürekli büyüyen iç ve dış borçları ve bütçe gelirlerindeki kronik kayıplar da vergi meselesinde merkezi hükümetin eylemlerindeki esnekliği engellemiş ve “virgünün”⁷¹ toplumsal meşruiyetinin teşkil edilememiş olmasında etkili olmuştur. Pek çok değişkene göre bölgesel olarak farklılaşan problemler her bölge için ayrı ayrı araştırılması gereken meselelerdir.⁷² Burada Yıldız inşaat işçilerinin arzuahallerinde öne sürülen argümanlar ile bu işçilere ait varakalarda kayıtlı memleketlerde yaşanan problemler arasındaki ilişkinin altı çizilmektedir. Bu problemler vergi rejiminin dönüşümüne eşlik eden meşruiyet söylemlerinin merkezi hükümete karşı geri döndüğü bir ortama zemin hazırlayacaktır.

Kronolojik olarak ele alındığında, bu hususla ilgili arşivde bulunabilen ilk arzuhalin 1883 Temmuz'una ait olduğu ifade edilebilir. Bu arzuhale bir de sahipleri tarafından “dertlerinin” izah edildiği bir “layiha” eklenmiştir. Arzuhal, bu arzuhalin sahibinin bin beş yüz adet kişiden oluşan bir esnaf ve işçi grubu olduğu ve kendilerinin taşralı ve fakir oldukları ifadesiyle başlamaktadır. “Gurbetin kahrını tecrübe ettiklerini”, bunda ise “üzerlerine tarh olunan virgüyü” ödemekten başka maksatları olmadığını ifade etmektedirler. Bunun için çocuklarını bırakarak Dersaadet'e gelmişlerdir.⁷³ Yıldız Sarayı'na bağlı çeşitli inşaatlarda çalıştıklarını belirten işçiler, kışın yağmur ve şimşeklerin içinde soğuğa, yazın güneşin şiddetli sıcağına tahammül ederek “canlarını feda edercesine” çalışmış-

70 Tevziî nitelikli vergi tahakkukunda, bir mahallin ödeyeceği verginin toplamı burada bulunan mükellefler arasında paylaştırılır. Bu usulde mükelleflerin servet ve gelirleri oranlarınca bir dağılım söz konusu değildir, dolayısıyla verginin mükelleflere dağılımında mahalli güç ilişkilerinin işe doğrudan müdahil olabilmesi durumu mevcuttur. Bkz. Nadir Özbek, *İmparatorluğun Bedeli Osmanlı'da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908)* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2015), 116.

71 “Virgü” orijinal haliyle XIX. yüzyıl da ihdas edilen yeni vergilere işaret etmektedir. Bkz. Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1990), 94-95.

72 Böyle bir çalışma için bkz. Batman, *Tax Revolts*.

73 İfade şöyledir: “ekserimiz taşralı ve fukara guruhundan olarak evvela evlad u iyalimin emr-i idare-i taayyüşlerine bakmak ve bununla beraber devletçe üzerimize tarh olunan emval-i virgü ve tekâlif-i sairemizi vakit ve zamanında ifa eylemek emel ve arzusuyla eben-an-ced çoluk çoğumuzu terk ve diyar-ı gurbeti ihtiyar edegelmekte bulunmuşuzdur”, BOA, Y.PRK.HH, 10-64.

lardır. Arzuhal sahipleri, komisyonlarca yürütülen Sarkis Balyan’a ait davanın alacaklarının sürekli ertelenmesine sebep olduğunu, Balyan’ın bu kurumlarca kollandığını ifade ederler. Alacakları için Sarkis Balyan’ın evine gittiklerinde zabıta onun “hususî bir memur” olduğunu ifade etmişler ve Sarkis Balyan’ın “şahsına tekrar gitmemeleri” için işçileri uyarmışlardır. İşçilere, dava açmadan işin çözülmeyeceği ifade edilmiş, işçiler ise bunu garip bularak, “devletten davacı olmak haddimiz değildir” diyerek, kendilerinin alacaklarını elde etmekte aciz olduklarını ve ancak “hükümet-i seniyyenin” marifeti ile mümkün olabileceğini vurgulamışlardır.⁷⁴

Aynı işçi grubuna ait diğer bir arzuhalde, işlerinin Hazine-i Hassa’ya, oradan da Beşiktaş Zabıta Merkezi’ne havale edildiği belirtilir. Bahsi geçen merkezde kurulan komisyonda (Hasan Fehmi Paşa’nın başkanı olduğu Balyan davası bağlamında sözü geçen komisyon) alacaklarına dair bir defter yapılmışsa da bir emir gelmeden para alamayacakları söylenmiştir.⁷⁵ 1886 yılının Nisan ayına ait 179 aded imza ve mühür taşıyan diğer bir arzuhalde ise işçiler daha önce kendilerine “sabır etmeleri” tavsiye edildiğini, ancak “virgülerinin” birikmiş olduğundan bahsederler. 2 ay sonra takdim edilen arzuhalde ise işçiler arzuhallerin hükümet kurumlarında yarattıkları rahatsızlığın farkında gibidirler: alacaklarının verilmesiyle Saray’ı “başını ağrıtmayacakları”⁷⁶ günü canı gönülden beklediklerini ifade ederler.⁷⁷

1887 yılının Şubat ayında verilen bir başka arzuhalde işçilerin gurbetçi oldukları daha yoğun biçimde vurgulanmıştır. İşçiler anne babalarını, eş ve çocuklarını “aç ve çıplak” bırakıp borçlarını ve üzerlerine tarh olunan beş çeşit vergilerini (“virgülerini”) ödemek için Dersaadet’e gurbete gelmişlerdir. Arzuhal hakkında Hazine-i Hassa Nazırı tarafından yazılmış olan tezkire ise işçilerin pek de “sabırla” beklemediklerine işaret eder. İşçiler nazırın evine gidecek eylem ve sözleriyle (“halen ve kâlen”) baskı uygulamaktadırlar. Nazır, bunların ısrarlı baskılarına (“tazyikat-ı mütevâliyelerine”)

⁷⁴ BOA, Y.PRK.HH, 10-64.

⁷⁵ BOA, ML.EEM, 80-47.

⁷⁶ Merkezi hükümet dairelerinin yazışmalarında, arzuhal sahiplerinin isteklerinin yerine getirilmesinin, yarattıkları baş ağrısını (tasdî) keseceği sıklıkla tekrar edilir. İşçilerin arzuhallerinde de “baş ağrısı” ifadesi kullanılmıştır.

⁷⁷ BOA, Y.MTV, 21-143.

engel olmak için Hazine-i Şahane'den parça parça ödeme yapılmasını önerir.⁷⁸

“Taşradan gelen fukaralar” söylemi, gurbetin ve vergi borcunun sürekli altı çizilmesi gibi hususlar işçilerin arzuhallerinde taşradaki vergi meselelerini gündeme getirdiklerine işaret ederken, Sarkis Balyan’a ait birkaç arzuhalde de taşra kentleri benzer şekilde gündeme gelir. Balyan’ın henüz alacağını talep ediyor olduğu tarihsel aralıkta (1882’den önce), meselelerin çabuk çözülmesi amacıyla bu yer isimleri öne çıkar. Bu arzuhallere ilk Mart 1878 tarihli, Sarkis Balyan’ın uhdesinde gerçekleştirilen çeşitli yapılarda vazife alan bekçilerin borçlarının ödenmesine ilişkindir. Bu bekçilerin İstanbul’da göçmen olarak çalışmaya geldiği, yakın zamanda memleketlerine geri döneceği ve alacaklarını ele geçiremediklerinden dolayı Sarkis Balyan’a baskı yaptıkları anlaşılmaktadır. Balyan ise bu bekçilerin ellerinde “bir akçe dahi kalmadığını” ve itibarlarını kaybettiklerini belirtir, devamında ise bu işçilerin hemen hepsinin Erzurum, Bayburt ve İspir ahalisinden olduğunu ekler.⁷⁹ 1878-79 dönemlerinde yaşanan kıtlıkta Erzurum başta olmak üzere bu bölgelerde ciddi iae sorunları ve politik krizler yaşanmıştı.⁸⁰

Sarkis Balyan’ın Paris’e gidişi, merkezi hükümet tarafından ve meseleyi ele alan kimi ikincil kaynaklarca hakkındaki yolsuzluk davasında suçlu bulunacağını düşünerek firar edişi olarak yorumlanmıştır.⁸¹ Balyan’a ait olan ve bahsi geçen Yıldız işçilerinin uyguladığı baskıyı gündeme getiren bir arzuhalde ise, Balyan amelelerin kendisini sürekli taciz ve tehdit ettiğini ve bundan kurtarmak için Paris’e gittiğini öne sürer. Balyan, bu tehdit ve baskılardan dolayı bir an önce İstanbul’dan ayrılmak zorunda kaldığını⁸² ve amelelerin borçları kapatılmadan İstanbul’a geri dönemeyeceğini, geri dönmesi halinde amelelerin kendisini öldürmesinden korktuğunu

78 BOA, Y.MTV, 25-30.

79 “bekciyan-ı merkumandan on üç neferin şu günlerde hasb-e’l-icab memleketlerine azimet idecek olduklarına ve bu tarafta bulunanlar ise çarşı ve pazarda ve akran ve emsal nezdinde bir akçelik itibarları kalmayub ol kadar külliye’lül alacakları var iken bir kuru etmek parasından dahi mahrum kalmakta oldukları şöyle dursun bunların hemen *kâffesi Bayburt ve İsbir e Erzurum ahalisinden bulundukları hasebiyle* memleketlerinde bulunan biçare iyyal u evladlarının böyle bir vakt-i ihtiya’da giriftar oldukları sefalet tarif kabul etmez mertebede olduğuna mebni” BOA, İ.MMS, 59-2797.

80 Batman, *Tax Revolts*, 77-142.

81 BOA, HR.SFR.4, 435-45. Oya Şenyurt, “Çırağan Sarayında Bir Yolsuzluk Hikayesi,” 68.

82 “amelenin alacaklarından dolayı hakk-ı benedegâneme gösterdiği tehdidat ve muamele-i suy-i kasdları üzerine Dersaadet’ten hareketim”, BOA, HR.SFR.4, 435-45.

beyan etmektedir.⁸³ Balyan'ın iddiasının doğruluğu sorgulanabilir, ancak bu işçilerin kimi zaman toplanarak şiddet eylemlerine giriştikleri ve ancak askerlerin yardımıyla dağıtılabildikleri düşünüldüğünde gerçeklik ihtimali de düşünülmeye açıktır. Burada vurgulanmak istenen asıl husus, Balyan'ın iddiasının sahipsiz bir toplumsal probleme istinat ediyor oluşudur. Yıldız inşaatında çalışan işçi ve esnafın “uygunsuzlukları” ve Balyan'ın çekinceleri, taşrada vergi politikalarıyla derinleşen krizin merkezi hükümet üzerinde oluştuğu baskıyı yansıtır.

Yıldız işçilerinin bürokratik-mekanik stratejileri ihlal ve bertaraf etmeye yönelik bu taktikleri, merkezi hükümetin güncel politikalarının zayıf karnını gündeme getirmeyi merkeze alır. Nihayetinde yine bürokratik süreç içerisinde sonuçlanacak olan taleplerinde, gurbet acısı, vergi borcu, iş şartlarının kötülüğü ve devlete hizmetin ödenmemiş bedeli gibi merkezi hükümetin rıza üretiminde zorluk yaşadığı meseleleri gündeme getirirler. İşçilere ait arzuahallerin birinde ise mekanik tarafsızlığın karşısına delirme ve cinnet halini koyulmakta gibidir: İşçilerin alacaklarının geciktirilmesinden dolayı bazıları kahrından hastalanmış ve ölmüş, bazıları ise cinnet geçirerek (“tecennün”) Darüşşifa'ya nakledilmiş; birisi ise gece gündüz düşünmesinden dolayı aklını kaybederek konuşmayı unutmuştur.⁸⁴

MEMURLAR, KALFALAR VE MİMARLAR: MİMARLIK BİLGİSİ VE MESLEKLEŞME SİYASETİ

“Devlet kârlı bir girişimdir.”⁸⁵

XIX. yüzyılda Osmanlı'da mimarlığa dair bilginin dönüşümünü ele alan bir çalışma, özellikle “konuşma yetkisine” sahip olan

⁸³ “amelenin parası vermeksizin İstanbul'a gider isem yeniden canımı tehlikeye ilka eyleyeceğim bedihi olmağla” BOA, *HR.SFR.4*, 435-45.

⁸⁴ “baht-ı siyahımızdan dolayı matlûbat-ı vâkıa-ı acizânemizin tûl müddet te'hirde kaldığına ve ekserimiz fakr-u'l-hal olarak nân-ı azize muhtaç bulunduğumuza mebni içlerimizden bazıları kahırlarından hastalığa duçarile nihayet azade-i ser idemeyüb vefat etmiş ve bazıları dahi leyl u nehar te'essüflerinden nâşi tecennün Darüşşifa'ya nakl ettirilmiş ve hatta birisi de çend rûz akdem düşünmesinden birden bire dili tutularak artık lakırdı söylemeğe kudret ve mecali kalmamış olduğu”, BOA. *Y.PRK.AZJ*, 9-77.

⁸⁵ Pierre Bourdieu, “From the King's House to the Reason of State: A Model of the Genesis of the Bureaucratic Field,” *Constellations* 11, sy. 1 (2004): 26.

aydın-bürokratlarca bu dönemde mimarlığa ilişkin bilginin farklı bir şekilde telakki edilmeye başlandığını ortaya koyar.⁸⁶ Yazarın da ifade ettiği üzere farklı türden tanımları içeren, “fenn-i mimari” olarak tarif edilen mimarlığa ilişkin bilgi bünyesinde, bu yeni türden bilgi, kaynağı “Batı” olarak tarif edilen muhayyel bir mahalle işaret eder. Şarkiyatçılıkta karşılığını bulan, bilginin güç ilişkileriyle irtibatlı dünya-mekânsal dağılımıyla koşut giden bu dönüşümde, Osmanlı aydın-bürokratları, aşkınlaştırılan, “mutlak metin” olarak kavranan bu yeni bilgi karşısında, var olan bilgi ve pratikleri yetersiz bulmaya başlayacaklardır. Bu durum, modern bürokratik iktidarın mimarlığı olduğu gibi diğer pek çok mevcut toplumsal pratiği kavrayış biçiminde kendini gösterir. Aşkınlaştırılan bilgi ile mevcut pratik arasındaki farkı mesele haline getiren modern hakikat rejimleri, mevcut olanı indirgemeci bir şekilde kavrar, onu soyut ve evrensel olarak telakki edilen hakikate uzaklığıyla değerlendirir.⁸⁷ Modern devlet iktidarı, tam da bu tür bir hakikat rejiminin şekillenmesiyle bağlantılı olarak toplumsal müdahale alanını derinleştirmişti denebilir.⁸⁸ Osmanlı’da mimarlık bilgisinin dönüşümü de bu anlamda bir örnek teşkil eder.⁸⁹

Ancak modern bürokratik tahakkümün şekillenmesiyle bağlantılı olarak tek tip bir hakikat rejiminden ziyade, birbirleriyle örtüşen ve/veya çelişen çeşitli söylemleri ihtiva eden bir rejimler bütünü varlığı hususu söz konusu edilmelidir.⁹⁰ Bu durumda, mimarlık bilgisinin dönüşümü hususunda değinilen çalışmayla bağlantılı olarak, “Avrupa ile tanışık”⁹¹, “konuşma iktidarını haiz”⁹² bürokratların tanımladığı yeni türden bilginin bu dönüşümde tek güzergah olmadığı konusu gündeme gelir. Zira Osmanlı merkezi hükümetinin farklı kurumları, yüzyıl boyunca, mevcut pratiğe farklı

86 Göksun Akyürek, *Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek: Tanzimat Dönemi’nde Mimarlık, Bilgi ve İktidar* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011).

87 Timothy Mitchell, “The Stage of Modernity,” *Questions of Modernity*, ed. Timothy Mitchell (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000), 1-34.

88 Michel Foucault, *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-1979* (London: Palgrave Macmillan, 2008).

89 Akyürek, *Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek*.

90 Bilimin tanımlanması ve bu tanımların toplumsal iktidarla alakası bağlamında bu yaklaşım için bkz. M. Alper Yalçınkaya, *Learned Patriots: Debating Science, State, and Society in the Nineteenth-Century Ottoman Empire* (Chicago, University of Chicago Press, 2019). Bürokratik dönüşüm ve kamuoyunun ortaya çıkışı bağlamında benzer bir yaklaşım için bkz. Murat Şiviloğlu, *The Emergence of Public Opinion: State and Society in the Late Ottoman Empire* (Cambridge University Press, 2018).

91 Akyürek, *Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek*, 81.

92 Akyürek, *Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek*, 15-19.

şekilde yaklaşabilen, mimarlığa dair doğru bilgiyi çeşitli şekillerde tanımlayabilen tavırlar ortaya koyabilmektedirler.⁹³ Mevcut bilgi ve pratikleri eksik bulan yaklaşımın yanı sıra pragmatik ve esnek politikaların da sürdüğü bir dönüşümün mevcudiyeti söz konusu edilebilir. Dolayısıyla, (1) bürokratların, tipik özneler olarak, birbirleriyle aynı aktörler şeklinde ele alınması ve (2) bu aktörlerin mevcut bilgi rejimleriyle ile arasındaki ilişkinin sabit bir mesafedeymiş-çesine düşünülmesi hususlarında temkinli davranmak gerekliliği gündeme gelir.⁹⁴ Zira görüleceği gibi bu yaklaşım, Osmanlı arşivinde yer alan kimi belgelerde merkezi hükümet yetkililerin mimarlık bilgisini değişken şekilde tanımlayışlarını ve bu bilginin kim tarafından taşındığına dair farklılaşan fikirlerini daha iyi açıklayabilmektedir.⁹⁵ Bu yaklaşımın, bu kısımda ele alınacak olan, inşaat faaliyetlerini denetleme-düzenleme hususunda merkezi hükümet ile irtibatı açan arzuhallerin toplumsal bağlamlarını anlamakta daha izah edici olduğu düşünülmektedir.

Ebniye Meclisi'nin kurulduğu 1848 tarihinden XIX. yüzyıl sonuna Osmanlı Arşivi'nde yer alan çoğu belgede, mimarlık pratiğine ilişkin hukuki düzenlemeleri icra eden, pratiği denetleyen ve ona ilişkin doğru bilgiyi taşıdığı düşünülen kişiler çoğu zaman "ebniye kalfası" olarak adlandırılan gayrimüslim inşaat müteahhitleridir. Belgelerde, mühendis ve memurların yanında bu kalfalar bilgisiyle kurdukları ilişki açısından "erbab-ı vukuf" olarak tarif edilirler. Mimarlıkla ilgili meseleleri ele almak amaçlı kurum ve komisyonlarda bu kalfalar sabit ya da yarı zamanlı memurlar olarak görev almakta-

93 M. Alper Yalçinkaya, *Learned Patriots*.

94 Bu tutumun XIX. yüzyılda imparatorluk rejiminin genel tavrını anlamakta muayyen bir yol oluşturduğu söylenebilir. Bu yaklaşım, özellikle Arap coğrafyası söz konusu olduğunda belirginleşen, Osmanlı hükümetinin Oryantalist tavra benzerliğine dikkat çeker. Bkz. Ussama Makdisi, "Ottoman Orientalism," *The American Historical Review* 107, sy. 3 (2002): 768-796. Ancak Hallaq'la yeniden gündeme geldiği üzere Şarkiyatçılık bu durumda neşet ettiği tarihsel-mekânsal ortamdan kopartılarak, "modernleşme" tavrın tipik özellikleri Şarkiyatçılıkla eşitlenir. Bkz. Wael Hallaq, *Restating Orientalism: A Critique of Modern Knowledge* (New York: Columbia University Press, 2020). Hallaq'ın çalışması Şarkiyatçılığı ortaya çıktığı "imkân koşullarıyla" ele alarak bağlamına oturtur. Bu bağlam, modern akademik bilginin tamamını kuşatan bir bilgi-iktidar ilişkisinin anlaşılmasıyla ilintilidir. Osmanlı ortamında, bu anlamda "Şarkiyatçılığın yerinden edilmesi" hususunda bkz. Ahmet Demirhan, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiyatın Seyri, Şarkiyatçılığın Menzili* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2022), 108-124.

95 Bu hususta Alper Yalçinkaya'nın benzer bir yaklaşımı izlediği ifade edilmelidir. Ona göre bürokrat grubunun içinde bilim ve bilim adamına ilişkin tanımlar ve bundan çıkarılan toplumsal iktidar muhayyeleri farklılaşır. Bkz. M. Alper Yalçinkaya, *Learned Patriots*.

dırlar. Bu kalfaların mimari bilgiyi nasıl tanımlandığına ilişkin çok sınırlı kaynak mevcuttur. Bu kısmın devamında ele alınacak olan bir arzuhalin bu hususta önemli bir istisna olduğu düşünülmektedir. Kalfalar ile mimarlık bilgisini ilişkilendiren doğrudan kaynakların sınırlılığında, bu arzuhalin zemininin anlaşılması amacıyla öncelikle merkezi hükümet kurumlarına ait kimi yazışmalar, yukarıda bahsi geçen yaklaşımı izah edecek biçimde ele alınmalıdır.

1848’te Ebniye Meclisi’nin⁹⁶ kurulmasına dair belgeler, gayrimüslim ebniye kalfalarının sahip olduğu bilginin merkezi hükümet yetkililerince nasıl algılandığına dair önemli bir örnek teşkil eder. Mimarlık bilgisi olanlarla (“ebniye ilmine vukufu”) kurulması kararlaştırılan Ebniye Meclisi’nde toplam 12 aza olması kararlaştırılmıştır. Belgelerden azaların 7 Müslüman bürokrat ve 6 gayrimüslim kalfa olarak belirlendiği anlaşılmaktadır. Burada bir ayrımı dikkat çeker, iki gayrimüslim kalfa da meclise önemli işlerde katılmak suretiyle mecbur olmayan aza olarak tayin edilmiştir. Bu iki kalfa Ohannes ve İstefan kalfalardır. Ohannes ve İstefan kalfalar meşguliyetlerinden dolayı Meclis’te görev alamayacaklarını belirtmişler, ancak bu kalfaların mimarlıkta “son derece bilgili” (“ebniyece malumat-ı kâmileye”) olmaları sebebiyle Meclis’e muvakkaten de olsa devam etmelerinin faydası ifade edilmiştir.⁹⁷ 1848 tarihli başka bir belgede, “vasıfsız” kişilerin vakıflara ait inşaat işlerini yapıyor olduğu, “Evkaf Tamirat Müdürlüğü’ne” bilinen ve bilgili bir kalfanın (“meşhur ve mütearif kalfalardan birinin”) tayin olunması gerekliliği ifade edilir. Bu pozisyona da İstefan Kalfa’nın tayin edildiği anlaşılmaktadır.⁹⁸

Kalfaların “vâkıf” olduğu bilginin çoğu kez doğru keşif yapabilme, fiyat ve malzeme bilgisine sahip olma gibi pratikle ilintili olarak tarif edildiği görülmektedir. Örneğin, tam da “Avrupa ile kurulan ilişki üzerinde düşünülerek üretilmiş yeni bir değer” olarak tanımlanan türden “fenn-i mimari” ile ilişkilendirilen bir tarifte,⁹⁹ pratikle olan irtibatın da öne çıkarıldığı ifade edilebilir. Burada, Üç Şerefeli Camii’nin tamiratından sonra minarelerinin de tamir

96 Ebniye Meclisi, Hassa Mimarlar Ocağı’nın 1831’de lağvedilmesi ve ardından kurulan Ebniye-i Hassa Müdüriyeti’nin dönüştürülmesiyle, 1848 yılında kurulmuştur. Meclis inşaat faaliyetlerinde, özellikle kamusal yapılarda olmak üzere davalara bakmak ve yasal düzenlemeler hakkında tavsiyelerde bulunmakla görevlendirilmiştir, BOA, *I.MSM*, 9-175.

97 BOA, *I.MSM*, 9-175.

98 BOA, *I.MSM*, 23-592.

99 Akyürek, *Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek*, 59.

edilmesi hususunu işaret eden belgede, tamir masrafının anlaşılması için keşfin “fenn-i mimariye göre yaptırılması” söz konusu edilir.¹⁰⁰ Burada, fenn-i mimari keşfin uygunluğuyla yakın alakalı olarak telakki edilmektedir.¹⁰¹ Hazine’nin işlemlerini sürdürmesi için “fenn-i mimariye” uygun keşif ve ihalenin yapılması gerektiği yazılmaktadır, “fenn-i mimari” daha çok masraf hesabının doğru yapılmasına işaret ediyor gözükür.

Yüzyılın son çeyreğinde taşradan merkeze gönderilen ve “fenn-i mimariye uygunluğu” Şehremaneti’nce kontrol edilen pek çok hükümet konağı, hapishane ve kışlaya dair çoğunlukla müsvedde halinde arşiv kaydı mevcuttur.¹⁰² Bu evrakların hemen hepsinde “fenn-i mimari” keşif defterinin “mu’tedil” ve inşaatın resmine (çizimlere) uygun olarak yapılmış olup olmadığı, keşif defterindeki fiyatların rayiç bedeline uygun konulup konulmadığı manasında kullanılmış gözükmektedir. Örneğin, bu hükümet konaklarının birinin harita ve keşif defterinin “fenn-i mimariye ve kaide-i tasarrufiyeye muvafık olub olmadığı” tetkiki adına Şehremaneti’ne gönderildiği örneklerden birinde, Zor Sancağı’nda Tedmür Nahiyesi’nde bulunan hükümet konağının inşaatı söz konusu edilir. Burada, “fenn-i mimariye” uygunluk, keşif defteri ve münakaşa pusulası incelenerek yapılmıştır. Dolayısıyla fenn-i mimari, defter ve pusulanın ihtiva ettiği hesabın uygunluğu olarak da tanımlanır.¹⁰³

1894 depreminde hasar gören Çarşı-yı Kebir’in tamiratına yönelik belgelerde ise sağlamlığın fenn-i mimarinin tanımında daha büyük yer kapladığı görülür. Çarşı’nın “fenn-i mimarinin” mevcut gelişmelere (“terakkiyat-ı hazıra”) uygun şekilde yapılmasına yönelik ifadelerde,¹⁰⁴ “fenn-i mimari” özellikle yapının sağlamlığı (“metanet”) üzerinden tanımlanır.¹⁰⁵ Depremin etkisi ile hassaslaştığı düşünülebilecek “metanet” arzusu, “fenn-i mimarinin” tanımını “terakkiyat-ı hazırayı” temsil eden malzeme yeniliği ve sağlamlığın ekseninde yoğunlaştırdığı görülmektedir. Bu durum “fenn-i mimarinin” farklı tanımlarında, tanımı yapan toplumsal

100 BOA, A.MKT.MVL, 53-86; BOA, A.AMD, 45-50.

101 BOA, A.AMD, 45-50.

102 Örneğin: BOA, DH.MKT, 59-31; 1381-7; 1403-25; 1405-97; 1414-97; 1722-56; 1900-23; 1900-25; 1971-23.

103 BOA, ŞD, 757-6.

104 BOA, İ.HUS, 27-97, BOA, İ.ŞE, 5-17.

105 “Çarşı-ı Kebir’in fenn-i mi’marinin terakkiyat-ı hazırasıyla mütenasib olacak bir tarzda metanetine ve tasarrufa riayetle inşaatına” BOA, İ.HUS, 27-97.

unsurla beraber tarihsel bağlamlarının da ön plana çıkabileceğine işaret eder. Depremden etkilenen nezaret binalarının tadilatı için kurulan “Heyet-i Fenniye’ye” seçilen dokuz kişiden beşi yine “erbâb-ı vukuf” olarak tarif edilen ebniye kalfalarıdır.¹⁰⁶ Bu örneklerde görülebileceği üzere mimarlık bilgisi, keşif defterinin uygun düzenlenmesi, konulan fiyatlar ile piyasa rayiç fiyatlarının tutması, binanın sağlamlığı (“metanet ve rasanetinin”) ve ucuzluğu (“ehven”) ekseninde tanımlanmıştır.¹⁰⁷

Kalfaların Kalfaları İmtihanı

Mimarlığa ilişkin bilginin farklı tanımları ve onu taşıyanın kim olduğuna dair farklı toplumsal unsurların değişen iddiaları, bu tanımları yapanlarca mesleki denetim ve icra üzerinde öne sürülen iktidar talebinin zeminini oluşturacaktır. Yukarıda ele alınan örneklerle de dayanarak, ebniye kalfalarının XIX. yüzyılın sonuna kadar mimarlık bilgisinin bir türünü haiz bilgili (“erbab-ı vukuf”) kişiler olarak telakki edildiği kabul edilirse, 1876 tarihli bir arzuhalde kalfaların öne sürdüğü inşaat faaliyetleri üzerindeki denetleme iktidarı talepleri bağlamına oturacaktır. Bu arzuhalde ebniye kalfaları mimarlık bilgisini tanımladıkları şekliyle, bu bilgiyi en iyi haiz olan meslek adamlarının kendileri olduğunu iddia ederler. Arzu ettiklerinin bu faaliyetlere bağlı maddi ve sosyal getiri üzerinde kendileri lehine iktidar kurma maksadı olduğu ise dönemin bürokratlarının arzuhalı değerlendirdikleri yazılarda açıkça ifade edilecektir.

1876 tarihli 29 adet kalfanın imzasını taşıyan arzuhalde, beceriksiz (“işbilmez”) ve sahte (“kalfalık iddiasında olan”) kişilerin denetlenmesi talep edilmektedir. Bunun için inşaat işlerini incelemek ve bunu Şehremaneti’ne haber vermek üzere diğer esnafın gibi inşaat kalfalarına ait bir lonca teşkil edilmesi istenmektedir. Kurulacak loncada inşaat kalfalarının ortaya çıkacak ehliyetlerine (“derece-i liyakat ve istihkakları”) göre sınıflandırılması ve buna göre iş yapmaları önerilir. Kalfalara göre bu lonca, esnafın devletin kanunlarını (“kavanin ve nizam-ı devleti”) öğreneceği (“talim ve tefhim”)

106 BOA, Y.A.HUS, 302-96.

107 Sağlamlık, keşif işlerin sıhhat ve hesaplılık, malzeme ve piyasa bilgisi 1830’larda Ebniye-i Hassa Müdürü olan Abdülhalim Efendi’nin de “mimarlığı” tanımladığı “genelensel” unsurları teşkil eder (HAT. 489 – 23977). Ayrıca bkz. Gülsüm B. Nalbantoğlu, “The Professionalization of the Ottoman-Turkish Architect” (Doktora Tezi, University of California, 1989), 68. Bu tanım yeni türden olanların yanı sıra yüz yıl boyunca varlığını sürdürmüştür, bkz. Akyürek, *Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek*.

yerdir.¹⁰⁸ Bu taleplerinin yerine gelmesi halinde devlete ve halka ait binaların zarar görmesi ve Hazine'nin kayıpları önlenecektir.

Belge takımında yer alan yazışmalar bu teklifin hükümet yetkililerince anlamlı bulunmuş olduğunu gösterir. Şehremaneti mazbatasında da mimarlık bilgisini ("fenn-i mimari") haiz olmayanların ahalinin inşaatlarını zarara uğrattıkları ifade edilir. Bunları ayıkla-mak üzere mimarlık bilgisi olan kişilerden bir komisyon kurularak bütün kalfaların imtihana tabi tutulması ve kabiliyetlerine göre üç sınıfa ayrılarak belge verilmesi ("şehadetname") düşünülmüştür. Ancak, bahsedilen bilginin bir "okulu olmadığından" bu tasavvurun halkın şahsi işlerine ("umur-ı zatiye") karışmak olacağı kaygısı da ifade edilir. Ayrıca, şehadetnamesi olmayan kalfaları resmî olarak tanımamanın, bu kalfalar ile halkın arasında doğabilecek olası anlaşmazlıkların da tanınmaması ve bunun hukuksuzluk ("hukukun iptali") olacağı öne sürülür.¹⁰⁹

Şura-ı Devlet'in mazbatasında ise işin başka bir boyutuna dikkat çekilir: Arzuhal sahibi kalfaların isteklerinin yerine getirilmesinin getirilmesi piyasada tekellilik tehlikesi yaratacaktır. İnşaatların tamamının şehadetnameli kalfalara inhisarı ("hasr u kası") kalfalığa liyakat kazanamayanların "hukukuna dokunarak", bir engelleme ("sedd-i mümanaa") yasası algısı yaratacaktır. Bu kimselerin dahi gelişmeleri ("terakki-i hal ve istifadeleri") istendiğinden imtihanda liyakatını ortaya koyan kalfalardan bir İmtihan Meclisi teşkil edilerek, bu mecliste şehadetnamesi olmayanların ne zaman isterlerse sınava girebilmesi gerektiği ifade edilir.¹¹⁰

1814'te Britanya'da "Usta İşçiler Kanunu'nun" çıraklıkla ilgili hükümlerinin ilgası konusunda E. P. Thompson şöyle yazar: "Bu dönemin, ne mekanik enstitülerinin ne de teknik kolejlerin olduğu eğitimsiz bir dönem olduğunu ve mesleğin bütün beceri ya da 'sırlarının' atölyede kalfa tarafından çırağa öğretildiğini unutmamalıyız. Zanaatkârlar bu 'sırları' kendi 'mülkleri' olarak görüyorlar ve 'sanatları ve mesleklerini özgürce ve münhasıran icra etme ve bunlardan yararlanma hakkının' sorgusuz sualsiz kendilerine ait olduğunu iddia ediyorlardı."¹¹¹ Bu ifadeler, 1870 tarihinde Osmanlı

108 "sınıflarınca vuku bulacak hareket-i nâbecalarında mezkur odaya toplanub kavanin ve nizamât-ı devleti orada yekdiğerine talim ve tefhim eyledikleri cihetle...", BOA, ŞD, 684-25.

109 BOA, ŞD, 684-25.

110 BOA, ŞD, 684-25.

111 Edward P. Thompson, *The Making of the English Working Class* (New York: Vintage Books, 1963), 253.

inşaat faaliyetleri ortamında da bir ölçüde tekrar edilebilir. Nitekim yukarıda bahsi geçen Şura-ı Devlet mazbatasında mimarlık mesleğinin bir okulu olmadığı ve buna ilişkin bilginin piyasadan öğrenildiği ifade edilir.¹¹² Osmanlı’da pratikten ve ticaretten farklılaşan bir mimarlık eğitiminin ve bundan türeyen mesleki denetim ve getiri iktidarının, ancak müstakil bir mimarlık eğitimi verecek ilk kurum olan Sanayi-i Nefise Mektebi’nin açılmasından sonra mümkün olmuş olduğu düşünülebilir.

“Asar-ı atıkadan bî-haber”: Kalfaların Yetersizliği

Sanayi-i Nefise Mektebi’nin açılmasından çeyrek asır kadar sonra yazan bir bürokrat-aydın mimarlığa ilişkin doğru bilginin tarifini bu imkan koşullarında yapacaktır. Sanayi-i Nefise Mektebi’nin kurulmasında ve idaresinde etkili olmuş,¹¹³ aynı zamanda müzecilik ve arkeoloji hususunda merkezi hükümet politikalarını etkilemiş olan¹¹⁴ Osman Hamdi Bey’e ait ele alınacak arzuhallerde, mimarlık bilgisini haiz olanlar ile olmayanlar arasında yapılan ayırım onun bu toplumsal konumuyla bağlantılanır. Ayırım hattı bilgiyi taşıyan ve taşımayan şahısların arasından da geçer: Eski eserlere (“asâr-ı atıkaya”) ve mimarlık teorisine (“nazariyat-ı mimariyeden”) vâkıf olan diplomalı mimarlar ile “cahil” kalfalar. Müze-i Hümayun Müdürü Osman Hamdi Bey’in piyasadaki “mimarların” imtihan edilip denetlenmesi yönündeki fikrini ifade ettiği 1905 ve 1906 tarihli arzuhalleri,¹¹⁵ onun “fenn-i mimarinin” kendi tanımladığı biçimiyle doğru kabul edilmesi ve bu tanımın “resmî” söylem ve edime kaynaklık etmesi arzusunu yansıtır.

Resmî olarak kabul edilen doğru bilgiyi onaylayan diploma; tıp, hukuk, eczacılık gibi mesleklere ait bilgilerin devlet kurumlarınınca tekelleştirilmesi sürecinde modern devlet formasyonu ile alaka-

112 “fenn-i mezkurun [mimarinin] bir mektebi olmayub [ebniye kalfalarını] imtihan edeceklerin malumatı, ameliyat ve ticariden hasıl olmuş bir meslekten ibaret olduğuna” BOA, ŞD, 684-25.

113 Nalbantoglu, *The Professionalization*, 68.

114 Zeynep Çelik, “Defining Empire’s Patrimony: Late Ottoman Perceptions of Antiquities,” *Scramble for the Past: A Story of Archaeology in the Ottoman Empire 1753-1914*, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik ve Edhem Eldem (İstanbul, Salt, 2011), 443-479.

115 BOA, ŞD, 220-26, BOA, ŞD, 221-6. Osman Hamdi’ye ait bu belgeler, arzuhal formasyonunda ve üzerinde doğrudan yaptırım iktidarı bulunmayan bir mesele hakkında bir hükümet kurumundan talepte bulunmak maksadıyla yazılmış olması gibi hususlar dikkate alınarak arzuhal olarak değerlendirilmiştir. Şüphesiz yarattığı etki farklılaşsa da ilk kısımda Derviş Paşa için de aynı kriterler söz konusu edilebilir, nitekim bürokratların da arzuhal vermesi olağan bir husustur. Bkz. Ben-Bassat, *Petitioning the Sultan*, 106-115.

lı tarihsel bir dönemeci işaretler. Aktarılan bilgi gibi, mevcut bilgi aktarım süreçleri de hükümetçe denetlenen ve disipline edilen kurumlara inhisar edilir.¹¹⁶ Osman Hamdi Bey, mimarların da tıp ve hukuk mesleklerinde olduğu gibi mimarlık mesleğinin de yasal bir koruma altına alınmasını önerir.¹¹⁷ Ona göre, Sanayi-i Nefise'nin kuruluşundan itibaren pek çok maharetli mimar ("mehere-i mimarân") yetişmiş ancak gerekli tedbirler alınmadığından halk bunlardan istifade edememiştir. Hem başkentte hem taşrada halk, teorik bilgidен habersiz ("nazariyat-ı fenniyyeden külliyyen bî-behre") dülgер ve duvarcı gibi "amele sınıfından" yetişen ve san'attan habersiz ("cehele-i san'at") kişilere inşaat işlerini emanet etmektedir. Bu şahısları diplomalı mimarlardan ayırt edecek tedbirler alınması gerektiğini ifade eder. Bu tedbirlerden birisi ise piyasada mimarlık yapan herkesin Sanayi-i Nefise'de kurulacak komisyonda sınava sokulmasıdır. Başarısız olanlar mimarlık sanatını icra etmekten men edilmelidir.

Osman Hamdi Bey Sanayi-i Nefise Mektebi'nden mezun mimarların diplomalarının onları "câhil" olanlardan ayırt ettiğini düşünür. Diğer taraftan "fenn-i mimariyi" eski eserleri korumaya yönelik söyleme endekslі olarak tanımlar. Ona göre "fenn-i mimarinin" müşahhas örnekleri eski eserlerdir. "Cehele-i san'at" olarak tarif ettiği kalfalar, mimarlık fenninin örnekleri olan ("enmûzec-i fenn-i mimari") kadim mekânların tahribatına yol açmaktadırlar.¹¹⁸ Ona göre, bilgili kişiler ("fenn-i mimari erbâbı") olan Sanayi-i Nefise mezunlarının korunmasının eski eserlerin korunmasına da yönelik bir karar olacaktır.¹¹⁹ Osman Hamdi Bey'in mimarların korunmasının yanı sıra bütün inşaat işlerinden Müze-i Hümayun'a harç toplanmasını teklif ettiği de dikkat çeker. Önerisi inşaat ruhsatlarından ve inşaat işiyle uğraşan zanaatkarlardan Müze-i Hümayun adına harç alınmasıdır.¹²⁰ Osman Hamdi Bey'in mimarlık tarifi ile mesleğin ekonomik-sosyal çıkarları arasında kurduğu alaka, mesleği icra edenlerden müze adına harç toplanması gibi açık bir denetim iktidarında da ortaya çıkar.

116 Keith Macdonald, *The Sociology of the Professions* (New York: SAGE Publications, 1995).

117 "bi'l-cümle mimarların müntesibin-i tıb ve hukuk misüllü bir zabıta-ı kâviyye tahtına alınması" BOA, ŞD, 220-26.

118 BOA, ŞD, 220-26.

119 BOA, ŞD, 221-6.

120 BOA, ŞD, 221-6.

Hem ebniye kalfalarının verdiği arzuhalde hem de Osman Hamdi Bey'in arzuhallerinde mimarlık bilgisini tanımlama ve mesleğin denetimi ve getirileri üzerinde iktidar talep etme arasında kurulan ilişkiye dair önemli bir husus dikkat çeker. Bu örneklerde Bourdieu'nün tarif ettiği şekliyle çıkarın resmî söyleme dönüşmesinde etkili olan "evrenselleşme ve tekelleşme" sürecinin aynı anda gerçekleştiği düşünülebilir. "Resmî" söylem resmîyetini "çıkarsızlık" ve "herkes adına fayda" için olduğu kisvesine bürünmek suretiyle kazanır.¹²¹ Kalfaların arzuhalinde mimarlık bilgisinin doğru icrası herkesin çıkarımadır. Kalfalar, tanımladıkları bilgiye dayalı mesleki pratiğin devlet hazinesini ve halkı zarardan koruyacağı iddiasındadırlar. Osman Hamdi Bey'in yazıları da benzer şekilde bilgisiz kalfaların halkı zarara uğrattığını, diplomalı mimarlardan halkın yararlanması gerektiği söylemlerini öne çıkarır. 1876'da inşaat kalfalarının verdiği arzuhalde ve Osman Hamdi Bey'in yazılarında müşterek olan eylem, meslek üzerinde hukuki-ekonomik iktidarı devlete teveccühle kendi toplumsal pozisyonu için talep etmektir. Bu meslekleşme sürecinin iki vecheli süreciyle paralellik teşkil eder: toplumsal unsurların kendi lehlerine merkezi yönetimin yasal-normatif denetleme ve düzenleme gücüne paydaşlık talebi¹²² ve modern devlet teçhizatının toplumsal faaliyetleri denetlemeye yönelik hukuki/fiziki denetim iktidarının genişlemesi. Ele alınan arzuhallerin kalfalar, memurlar ve resmî daireler arasında bu iki cihet zemininde irtibat sağladıkları ifade edilebilir.

Mimarlık bilgisini tarif etmenin yüzyıl boyunca farklı yolları içerisinde, "Batıya" istinaden tanımlanan "fenn-i mimari" mühim bir dönüşüme işaret etmekteydi. Ancak kalfalar örneğinde piyasa ve pratiğin bilgisi, Osman Hamdi Bey de ise özellikle eski eserlere yönelik hassasiyet gibi farklı eksenler ağır basar. Farklı resmî kurumlarca teyit edilen bu farklı tür bilgi tanımlarına istinaden, taraflar meslekî çıkarlar üzerinde iktidar talep etmişlerdir. Bunun aracılığıyla ise arzuhallerin de kullanıldığı görülmektedir. "Fen" ve "ilim" gibi sıklıkla yer değiştirebilir kavramlar, geç dönem Osmanlı'da bilgi tanımlarında kullanılmıştır.¹²³ Mimari bilgi de "ehveniyet", "kaide-i tasarruf", "metanet ve rasanet", "asâr-ı atîka" gibi değişken eksenlerde farklı faillerce çeşitli biçimlerde tanım-

121 Bourdieu, *On the State*, 44-65.

122 Macdonald, *The Sociology of the Professions*, 50-6.

123 İsmail Kara, "Modernleşme Dönemi Türkiye'si'nde "Ulum, Fünun" ve "Sanat" Kavramlarının Algılanışı Üzerine Birkaç Not," *Kutadgubilig: Felsefe Bilim Araştırmaları* 2 (2002): 249-278; Alper Yalçınkaya, *Learned Patriots*, 13.

lanmış gözükmektedir.¹²⁴ Bu tanımların her birinin ima ettiği güç ilişkilerinin ise yine bu tanımların farklılaşan derecelerde kabulleriyle alakalı olarak anlaşılabilceği ifade edilebilir.

SONUÇ

“Tebaa Osmaniyeden bir veya bir kaç kişinin gerek şahıslarına ve gerek umuma müteallik olan kavanin ve nizamata muhalif gördükleri bir maddeden dolayı işin merciine arzuhal verdikleri gibi meclisi umumiye dahi müddei sıfatile imzalı arzuhal vermeğe ve memurinin ef’alinden iştikâye selahiyetleri vardır” *Kânûn-ı Esâsî*, Madde 14, 1876.

Bu çalışma XIX. yüzyıl Osmanlı arzuhallerinin siyasal eylem olma niteliklerinin “devletçi-sermayeye” teveccühle ve modern devlet iktidarının pekiştirmesiyle tükendiği fikrinde değildir. Arzuhallerin retorikini olduğu biçimiyle kabul etmek, modern devlet söylemlerinin hegemonik bir rıza ürettiğine temkinsizce ikna olma tehlikesini içerir. Bu yüzden arzuhallerin, bu “hegemonyanın” inandırıcılığından şüphe duymaya götürecek, toplumsal unsurlara ait Scott’un deyimiyle “gizli senaryoyu”¹²⁵ da içeren tarihsel belgeler olarak ele alınması gerektiği düşünülmektedir. İktidar ilişkilerini muktedirin söylemleri çevresinde incelemenin devlet arşivlerinde çalışmanın kaçınılmaz bir problemi olduğu düşüncesi arzuhalleri ele alırken de akılda tutulmalıdır. Bu çalışmada, “devlet inancını” teşkil eden söylemlerin ürettiği rızanın sahilliği tartışması yerinde bırakılarak bunun toplumsal inşasının söylemsel ve pratik vasıtalarına odaklanılmıştır.

Bu vasıtalarından biri olarak kabul edilen arzuhaller, görüldüğü üzere iki yönde çalışmaktadır: Hem “devletin” hüküm verme, toplumsal denetleme/düzenleme ve kaynak hareket ettirme iktidarıyla irtibat kurarak, hem de bürokratik müdahaleyi genişletmek yoluyla müdahaleye zorlayarak. Nihayetinde devlet/sivil toplum ayrımı sıfır toplam bir denklem olarak düşünülmendiğinde bu ir-

124 Reinkowski de benzer şekilde Tanzimat’la yaşanan toplumsal değişimi anlamak için kimi anahtar kelimeleri toplumsal ortamlarından izole etmenin, değişimin “orantısız ve düzensiz doğasını” gözden kaçırmaya neden olabileceğini ifade eder bkz. Maurus Reinkowski, “The State’s Security and the Subjects’ Prosperity: Notions of Order in Ottoman Bureaucratic Correspondence (19th Century),” *Legitimizing the Order*, ed. Hakan T. Karateke ve Maurus Reinkowski (Leiden: Brill, 2005), 195-212.

125 James Scott, *Domination*, 88.

tibat ve zorlama, bürokratik tahakkümle bağlantılı söylemleri güçlendirmiş olurlar. İslami egemenlik ve yardımlaşma söylemi, vergisini ödeyen vatandaş, ahali ve hazine yararı gibi söylemler devlet iktidarının toplum içinden üretilmesinde etkili olmuş gözükürler. Bu söylemler müdahalesinin kapsam alanı genişleyen “devleti” bütüncül bir özne olarak kurarlar. Burada, devlet-toplum ilişkisini muğlaklaştıran ihlal ve ikrar güzergahları ile bütüncül devlet fikri, modern devlet iktidarının icrasında bir arada yürümektedir. Arzuhallerin bu söylemsel inşanın mütemmimleri olarak çalıştıkları söylenebilir. Dolayısıyla XIX. yüzyıl dönemi arzuhalleri Osmanlı modern bürokratik tahakkümünün şekillenışı ve siyasal kaidele-riyle etkileşime girmekte olağan güzergahlardan birini ifade eder.

Rusya ve Yunanistan ile yaşanan husumet ve “İslam’ın siyasal-laşmasıyla” belirginleşen ortam, Büyükada Hamidiye Camii mü-teahhidi için bürokratik-hukuki muhasebeyi yine bürokratik vası-tayla aşmak üzere alternatif akım sağlamış görünmektedir. Berlin Anlaşması’yla altı çizilen nüfus-toprak-iktidar arasındaki alaka, Büyükada’nın mekânı üzerindeki endişeye tercüme olmuş gözükür. Cami, mektep ve mezarlık, adanın Müslüman nüfusunu teces-süm ettirmektedir. Hacı Arif Ağa ve Derviş Paşa’nın arzuhalleri de bu ortamda Büyükada’nın Müslüman ahaliyi yararı, İslamî retorik ve “nüfus politikası” olmak üzere merkezi hükümetin egemenlik söylemleriyle rezonansa girmiştir denebilir.

Serkiz Balyan’ın aleyhindeki hükmün üretilişi ve Yıldız inşaat işçilerinin alacaklarına dair mücadele ise XIX. yüzyıl Osmanlı’da modern bürokratik tahakkümün yapısına dair iki taraflı bir okuma sağlar: “Olağanüstü halden” türediği düşünülebilecek Balyan’ın yolsuzluğuna dair hüküm, “tarafsız” ve “kamu adına” faaliyet gös-terdiği iddiasında olan stratejilerden üretilmiştir: Defterleri, kayıtları ve “erbab-ı vukuftan” kişilerin bî-taraf çalışmalarını sahnele-yen komisyonlar, devlete hizmete gönüllü bir muhbirin arzuhali ve işin “hukuk-ı umumiyle” ilintisini ortaya koyan savcı. Kararın alınışında etkili olan bu teknolojiler, bürokrasinin mülkiyet ve gü-venlik üzerindeki sembolik ve fiziksel tahakkümünün keyfi ve da-yanaksız olmadığı inancıyla iş görür.

Yıldız Sarayı işçilerinin arzuhalleri ise bu stratejileri çevreleyen söylemleri merkezi hükümete geri çevirir, mantığını bozar veya ihlal eder. Merkezi hükümetin iktidarını tahkim eden meşruiyet söylemleri, taşra vergi politikalarında yaşanan krizin gündeme ge-tirilmesiyle ters yüz edilmeye çalışılır. Küçük toprak sahiplerinin

aleyhine işleyen güç mücadeleleri ve kronik kırsal borçluluğun varlığında, kıtlıklar ve Rusya Savaşı'nın etkisiyle geniş bir coğrafyada sosyo-ekonomik sorunlar doğmuş, mali krizin etkisiyle esnekliği tükenen vergi politikaları da bu sorunları derinleştirmiştir. Büyük çoğunluğu bu sorunların yaşandığı taşra kentlerinden gelen Yıldız işçilerinin arzuhallerinde bu meşruiyet krizinin altı çizilir ve bu suretle maksada ulaşmaya çalışılır. Devletin tarh ettiği “virgünün” edası için “gurbet acısı” çekmekte olan işçiler, kötü koşullarda devlete hizmet etmiş, ancak karşılığını alamamışlardır. Arzuhalleri kuşatan “ağza alınmayacak” sözler, ölüm tehditleri ve fiili şiddet ise bürokratik mesafe ve mekanikliğin ve “adabın” sınırlarının ihlalini işaret eder. Ancak meselenin arzuhallerin dahil olduğu vasıtalarla komisyonlar ve resmî dairelerin olağan güzergahından geçirilmesi, bu süreci bürokratik tahakkümün işleyişinin bir parçasına dönüştürmüştür denebilir.

Kalfaların ve Osman Hamdi Bey'in arzuhalleri modern bürokratik teçhizatın denetim yetkisini ikrar ederek, bu yetkinin paydaşı olmak istemektedirler. Bu paydaşlığın tertibinde mimarlığa dair doğru bilgiyi kendi toplumsal pozisyonlarından tarif etmektedirler. Bu bilgi tanımları kamu yararı ve hazinenin korunması argümanlarıyla iç içe geçer ve modern devlet iktidarının meşruiyet kaidelerini pekiştirir. Arzuhalleri değerlendiren yazışmalarda da görüldüğü üzere, toplumun yararını vurgulayan bu arzuhaller meslekî çıkarlar üzerinde tekelci bir tavır sergilemektedirler. Meslekleşme süreci, mesleki bilginin tekelleşmesi ve bu bilgiye sahip olmayanların mesleğin getirilerinden men edilmesi olarak düşünülürse, ebniye kalfalarının ve Osman Hamdi Bey'in arzuhallerinin siyasal eyleme dönüştüğü güzergahı tanımlar. Bu arzuhaller devletin hukuki sınırlama ve denetim iktidarının belirli gruplar adına kullanılması talebini içerirler. Bu anlamda meslekleşme ve modern devlet formasyonunun çakıştığı bir süreçte şekillenirler.

Nihayetinde Osmanlı Devlet Arşivi'nde yer alan XIX. yüzyıl dönemi arzuhalleri, modern devlet formasyonunu kuşatan söylem ve icraatın dolaşımında, pekiştirilmesinde ve tam olarak aynı anda ihlalinde etkilidirler. Eleştirel-siyasal bir imkanı ihtiva eden arzuhaller, normalleşen bürokratik söylemleri, güzergahları ve teçhizatı kullanarak bu iktidarı toplum içinden üretir. Kamu menfaati gibi XIX. yüzyıl modern devlet formasyonunu kuşatan söylemler arzuhaller vasıtasıyla toplum içinde teşmil olur. Osmanlı Arşivi'nde XIX. yüzyıl döneminde pek çok arzuhalin yer alışı, modern devletin genişleyen toplumsal müdahalesinin meşruiyetini ve denetimini

sağlayan sinir uçlarının bu belgelerden geçtiğini göstermekte gibidir. Gündelik pek çok vakada arzuhaller, “ahalinin” görüş ve tavrını yeni kurulan/dönüştürülen kurumlara aktaran olağan güzergahlar haline gelmiş gözükmemektedir. Bu anlamda arzuhal vermek, Osmanlı modern devletinin bürokratik tahakkümünün teşmilinde “devletle” paydaşlık ve “devleti” ihlalin ehlileştirildiği “anayasal” bir hakkın konusunu teşkil eder hali almıştır.¹²⁶ Son olarak, inşaat faaliyetlerinin geniş bir istihdam alanını ve siyasal gelişmelerle irtibatı olabilecek imaları ihtiva etmesinin, bu faaliyetler dahilinde yapılacak tarihsel okumaların çeşitliliğine imkan tanımakta olduğu ifade edilmelidir. Bu durum mimarlık alanına ilişkin çeşitli tarihsel süreçlerin daha teferruatlı anlaşılmasını sağlamaktadır. Diğer taraftan daha kapsamlı sosyo-politik ve ekonomik gelişmelerin pek çok toplumsal unsur üzerinde etkisi olduğu düşünüldüğünde, bu toplumun inşaat faaliyetlerinde yer alan belirli bir kısmını pratikte nasıl etkilediğini anlamak için bir alan sağladığı ifade edilebilir.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Bâb-ı Asaî Amedî Defteri (A. AMD), 45-50.

BOA, Sadaret Meclis-i Vala Evrakı (A.MKT.MVL), 53-86

BOA, Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO), 453-33907; 741-55518; 1086-81448; 2395 – 179605.

BOA, Dahiliye Mektubî Kalemi (DH.MKT), 59-31; 1381-7; 1403-25; 1405-97; 1414-97; 1722-56; 1850-62; 1900-23; 1900-25; 1971-23; 2471-8.

BOA, Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH), 110-8; 222-84.

BOA, Hariciye Paris Sefareti (HR.SFR.4), 435-45.

BOA, İrade Dahiliye (İ.DH), 744-60818.

BOA, İrade Hususi (İ.HUS), 27-97; 73-37.

BOA, İrade Şehremaneti (İ.ŞE), 5-17.

BOA, İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS), 9-175; 23-592; 59-2797.

BOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT), 87 – 114.

¹²⁶ Anayasal gelişmelerin modern devlet tahakkümünün teşmili süreci içindeki yerini ele alan bir çalışma için bkz. Martin Loughlin, *Foundations of Public Law* (Oxford: Oxford University Press, 2010).

BOA, Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti (ML.EEM), 53-40; 73-30; 80-46; 80-47.

BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e), 288 – 1; 290 – 4; 290 – 5; 290 – 6; 290 – 7; 290 – 8.

BOA, Şura-ı Devlet (ŞD), 220-26; 221-6; 684-25; 757-6.

BOA, Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.HUS), 248-12; 253-139; 302-96.

BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 110-18.

BOA, Yıldız Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK), 69-5

BOA, Yıldız Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ), 13-44.

BOA, Yıldız Hazine-i Hassa (Y.PRK.HH), 10; 8-32

BOA, Yıldız Komisyonlar Maruzatı (Y.PRK.KOM), 3-73.

BOA, Yıldız Şehremaneti Maruzatı (Y.PRK.ŞH), 2-7; 3-30; 10-64.

BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV), 18-20; 1-50; 21-143; 25-30; 54-38; 80-36; 88-208.

Telif Eserler ve İncelemeler

Abrams, Philip. “Notes on the Difficulty of Studying the State (1977).” *Journal of Historical Sociology* 1, sy. 1 (1988): 58-89.

Akarlı, E. Deniz. “The Problems of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdülhamid II (1876-1909): Origins and Solutions.” Doktora Tezi, Princeton University, 1976.

Akyürek, Göksun. *Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek: Tanzimat Dönemi’nde Mimarlık, Bilgi ve İktidar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.

Aytekin, Erden A. “Peasant Protest in the Late Ottoman Empire: Moral Economy, Revolt, and the Tanzimat Reforms.” *International Review of Social History* 57, sy. 2 (2012): 191-227.

Ben-Bassat, Yuvel. *Petitioning the Sultan*. London: Bloomsbury Publishing, 2013.

Baldwin, James E. “Petitioning the Sultan in Ottoman Egypt.” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 75, sy. 3 (2012), 499-524.

Batman, Mustafa. “Tax Revolts in the Late Ottoman Empire: Conflict, Negotiation, Pacification 1876-1908.” Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2022.

Birdal, Murat. *The Ottoman Public Debt Administration and its Role in the Peripheralization of the Ottoman Empire*. Los Angeles: University of Southern California, 2006.

Bourdieu, Pierre. “From the King’s House to the Reason of State: A Model of the Genesis of the Bureaucratic Field.” *Constellations* 11, sy. 1, (2004), 16-36.

- Bourdieu, Pierre. *On the State: Lectures at the Collège de France, 1989-1992*, ed. Patrick Champagne, Remi Lenoir, Franck Poupeau ve Marie-Christine Riviere. Cambridge: Polity Press, 2014.
- Bourdieu, Pierre. "Rethinking the State: Genesis and Structure of the Bureaucratic Field," çev. Loïc Wacquant ve Samar Farage. *Sociological Theory* 12 (1999): 1-18.
- Chalcraft, John T. "Engaging the State: Peasants and Petitions in Egypt on the Eve of Colonial Rule." *International Journal of Middle East Studies* 37, sy. 3 (2005): 303-325.
- Cora, Yaşar Tolga. "Osmanlı Taşrasındaki Ermeniler Üzerine Olan Tarihyazımında Sınıf Analizinin Eksikliği." *Praksis* 39 (2015): 23-44.
- Cover, Robert M. "Violence and the Word," *The Yale Law Journal* 8 (1986): 1601-1629.
- Demirhan, Ahmet. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiyatın Seyri, Şarkiyatçılığın Menzili*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2022.
- Deringil, Selim. *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*. London and New York: I.B. Tauris Publishers, 1999.
- Dinçer, Sinan. "The Armenian Massacre in Istanbul (1896)." *The Low Countries Journal of Social and Economic History* 10, sy. 4 (2013), 20-45.
- Ertem, Özge. "Eating the Last Seed: Famine, Empire, Survival and Order in Ottoman Anatolia in the Late 19th Century." Doktora Tezi, European University Institute, 2012.
- Faruqi, Surayia. "Guildsmen Complain to the Sultan: Artisans' Disputes and the Ottoman Administration in the 18th Century." *Legitimizing the Order*, ed. Maurus Reinkowski ve Hakan Karateke, 177-193. Leiden: Brill, 2005.
- Faruqi, Surayia. "Political Activity among Ottoman Taxpayers and The Problem of Sultanate Legitimation (1570-1650)." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 35, sy. 1 (1992): 1-39.
- Foucault, Michel. "Governmentality," *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, ed. Graham Burchell, Colin Gordon ve Peter Miller, 87-104. Chicago: University of Chicago Press, 1991.
- Foucault, Michel. *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France, 1977-78*. London: Palgrave Macmillan, 2009.
- Foucault, Michel. *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-1979*. London: Palgrave Macmillan, 2008.
- Gül, Y. D. Esmâ. *Osmanlı İç Borçlanma Sisteminde Modernleşme 1839-1881*. İstanbul: VakıfBank Yayınları, 2023.

- Guha, Ranajit. *Elementary Aspects of Peasant Insurgency in Colonial India*. Oxford: Oxford University Press, 1983.
- Hallaq, Wael. *Restating Orientalism: A Critique of Modern Knowledge*. New York: Columbia University Press, 2020.
- İslamoğlu, Huricihan. *Ottoman History as World History*. Istanbul: The Isis Press, 2007.
- Kara, İsmail. “Modernleşme Dönemi Türkiye’sinde “Ulum, Fünun” ve “Sanat” Kavramlarının Algılanışı Üzerine Birkaç Not.” *Kutadgubilig: Felsefe Bilim Araştırmaları* 2 (2002): 249-278.
- Karpat, Kemal. “The Balkan National States and Nationalism: Image and Reality.” *Islamic Studies* 36, sy. 2 (1997): 329-359.
- Karpat, Kemal. *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Loughlin, Martin. *Foundations of Public Law*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Macdonald, Keith. *The Sociology of the Professions*. New York: SAGE Publications, 1995.
- Makdisi, Ussama. “Ottoman Orientalism.” *The American Historical Review* 107, sy. 3 (2002): 768-796.
- Michael Mann, “The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results,” *European Journal of Sociology/Archives Européennes de Sociologie* 25, sy. 2 (1984): 208.
- Migdal, Joel. *State in Society: Studying How States and Societies Transform and Constitute One Another*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Miller, Henry. “Introduction: The Transformation of Petitioning in the Long Nineteenth century (1780–1914).” *Social Science History* 43, sy. 3 (2019): 409-429.
- Miller, Ruth A. *Legislating Authority: Sin and Crime in the Ottoman Empire and Turkey*. New York: Routledge, 2015.
- Mirkova, Anna. “‘Population Politics’ at the end of Empire: Migration and Sovereignty in Ottoman Eastern Rumelia, 1877–1886.” *Comparative Studies in Society and History* 4 (2013): 955-985.
- Mitchell, Timothy. “Society, Economy, and the State Effect.” *State/Culture: State-Formation after the Cultural Turn*. ed. George Steinmetz, 76-90. New York: Cornell University Press, 1999.
- Mitchell, Timothy. “The Limits of the State: Beyond Statist Approaches and their Critics.” *American Political Science Review* 85, sy. 1 (1991): 77-96.

- Mitchell, Timothy. "The Stage of Modernity." *Questions of Modernity*, ed. Timothy Mitchell, 1-34. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000.
- Nalbantoglu, Gülsüm B. "The Professionalization of the Ottoman-Turkish Architect." Doktora Tezi, University of California, 1989.
- Özbek, Nadir. *İmparatorluğun Bedeli Osmanlı'da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908)*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Reinkowski, Maurus. "The State's Security and the Subjects' Prosperity: Notions of Order in Ottoman Bureaucratic Correspondence (19th Century)." *Legitimizing the Order*, ed. Maurus Reinkowski ve Hakan Karateke, 195-212. Leiden: Brill, 2005.
- Rubin, Avi. *Ottoman Nizamiye Courts: Law and Modernity*. New York: Palgrave Macmillan US, 2011.
- Sayer, Derek ve Corrigan, Philip. *The Great Arch: English State Formation as Cultural Revolution*. Oxford and New York: Basil Blackwell, 1985.
- Saygın, Duygu. "XIX. Yüzyılda Büyükada'nın (Ada-yı Kebir) Sosyal ve Ekonomik Durumu." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2014.
- Scott, James C. *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*. New York: Yale University Press, 1990.
- Scott, James C. *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven: Yale University Press, 1999.
- Scott, James C. *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New York: Yale University Press, 1985.
- Şener, Abdülatif. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1990.
- Şenyurt, Oya. "Çırağan Sarayında Bir Yolsuzluk Hikayesi." *Arredamento Mimarlık* 169 (2004/5): 66-72.
- Şenyurt, Oya. *Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2011.
- Şiviloğlu, Murat. *The Emergence of Public Opinion: State and Society in the Late Ottoman Empire*. Cambridge University Press, 2018.
- Thompson, Edward P. *The Making of the English Working Class*. New York: Vintage Books, 1963.
- Tuğ, Başak. *Politics of Honor in Ottoman Anatolia: Sexual Violence and Socio-legal Surveillance in the Eighteenth Century*. Leiden: Brill, 2017.
- Uras, Büke. *Balyanlar: Osmanlı Mimarlığı ve Balyan Arşivi*. İstanbul: Kültür Varlıkları Dairesi Başkanlığı, 2022.
- Van Voss, L. H., ed. *Petitions in Social History*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

- Wallerstein, I. *The Modern World-System IV: Centrist Liberalism Triumphant, 1789–1914*. Univ of California Press, 2011.
- Weitz, Eric D. “From the Vienna to the Paris System: International Politics and the Entangled Histories of Human Rights, Forced Deportations, and Civilizing Missions.” *The American Historical Review* 113, sy. 5 (2008), 1313-1343
- Wharton, Alyson. *The Architects of Ottoman Constantinople: The Balyan Family and the History of Ottoman Architecture*. London: Bloomsbury Publishing, 2015.
- Würgler, Andreas. “Voices from among the “Silent Masses”: Humble Petitions and Social Conflicts in Early Modern Central Europe.” *International Review of Social History* 9, (2001): 11-34.
- Yalçinkaya, M. Alper. *Learned Patriots: Debating Science, State, and Society in the Nineteenth-Century Ottoman Empire*. Chicago: University of Chicago Press, 2019.
- Yılmaz, İlkey. *Serseri, Anarşist ve Fesadın Peşinde, II. Abdülhamid Döneminde Güvenlik Politikaları Ekseninde Pasaport, Mürür Tezkeresi ve Otel Kayıtları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.
- Zainab Bahrani, Zeynep Çelik and Edhem Eldem, ed., *Scramble for the Past: A Story of Archaeology in the Ottoman Empire 1753-1914*. İstanbul: Salt, 2011.

BELIEVING IN THE STATE: PETITIONS AND STATE-SOCIETY RELATIONS IN LATE OTTOMAN ARCHITECTURAL ACTIVITIES

Abstract

Petitions (arzuhalı) occupy a prominent place in nineteenth-century Ottoman archival records. While traditionally used to resolve disputes, submit requests, or appeal decisions, petitioning underwent a notable transformation during this period. As the Ottoman central government expanded its reach into the social sphere, new institutional mechanisms and discourses of legitimacy emerged to support and justify this deepened intervention. Petitioners actively engaged with these evolving structures, appropriating newly established institutions and narratives to pursue their own interests. In doing so, they reshaped the practice of petitioning itself. This study examines the modern state-building process of the nineteenth-century Ottoman Empire, which, while rooted in earlier periods, calls for a reconsideration of the traditional divide between “state” and “society.” It argues that this transformation was not a one-sided imposition by the state, but a dynamic process in which newly formed institutions and discourses were appropriated, reproduced, and reshaped by social actors with diverse interests. Petitioning is analyzed here as one of the tools through which state and society co-constructed governance in this period. The increasing formalization and systematic recording of petitions in the Ottoman archives are seen as parallel to the consolidation of modern bureaucratic authority and the growing engagement of society with state institutions. Focusing on petitions related to architectural and construction activities—a key domain in the production of social space—this study explores how petitioners positioned themselves within the evolving frameworks of modern governance. In doing so, it sheds light on the socio-political dimensions of construction and spatial regulation in the late Ottoman Empire, and the active role of individuals in shaping the state-building process. Petitioning is thus examined as a key mechanism through which the Ottoman state’s expansion in the nineteenth century was negotiated and mediated. The increasingly systematic recording of petitions in state archives during this period reflects both the consolidation of modern bureaucratic authority and the growing engagement of society with these evolving institutions. This study focuses on petitions related to construction activities—an

area deeply entangled with the production of social space and imbued with socio-economic and political significance. It explores how petitioners navigated and participated in the state-building process, and how their petitions served as instruments of inclusion within the institutional and discursive frameworks of the modernizing Ottoman state. As such, the study offers an analysis not only of how petitioning practices evolved during the transformation of the nineteenth-century Ottoman state, but also of the agency exercised by social actors within this transformation. Ultimately, it aims to illuminate the historical and socio-political dimensions of construction activity in the late Ottoman Empire.

Keywords: Petitions, construction practices, modern state, legitimacy, state-society relations.